

Groen

Mr. G. Groen van Prinstererstichting | Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

*'De menselijke
maat is er nooit
geweest'*

Pagina 12

*Betrouwbare
overheid, ook voor
ondernemers*

Pagina 32

*Bruggenbouwers
en heilige
woede*

Pagina 62

Betrouwbare overheid:
Leuker kunnen we het niet maken

Groen is een uitgave van

Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

Inhoud.

- 06 Schild voor de zwakken, recht van de sterkste, roversbende?
Door Mirjam Kosten
- 12 'De menselijke maat is er nooit geweest'
Interview met Albert Jan Kruijer
- 18 De weg omhoog weer vinden
Door Robert van Putten
- 25 Krakkemikkigheid
Column door Els Kooij
- 26 Een keuze van het hart: de toekomst van ons koloniale verleden
Door Madelon Grant
- 32 Betrouwbare overheid: ook voor ondernemers
Door Herman Timmermans
- 34 De decentrale rekenkamer
Door Piet van Dijk
- 38 Integriteit 2.0: opereren in grijs gebied
Interview met Willeke Slingerland

Boeken.

- 46 Recensies

Actueel.

- 56 De coronacrisis en goed burgerschap: een culturele diagnose
Door Ringo Ossewaarde en Roshnee Ossewaarde-Lowtoo
 - 61 Er is altijd een keuze
Column door Wouter Beekers
 - 62 Bruggenbouwers en heilige woede
Door Hepke Deelstra
 - 68 Ja/ maar: Coalitiedeelname
Door Harold Hofstra en Henk Baas
-

Nederigheid

Toen Donald Trump besmet bleek met het coronavirus, hoopte zijn staf dat hij zich hierdoor in het vervolg wat meer van zijn medemenselijke kant zou laten zien. Een aantal publicisten riep hem zelfs op tot de aloude deugd van de nederigheid. Dat lezend, dacht ik aan de in de middeleeuwen populaire vorstenspiegels, die beschreven hoe de ideale leidsman zich had te gedragen. Nederigheid figureerde daarin stevast als belangrijke karaktereigenschap.

Daar kunnen we ons heden ten dage niet zoveel meer bij voorstellen. Hoewel de deugd aan een opmars bezig lijkt, bijvoorbeeld door hippe sprekers als Brené Brown, lijkt ze meer bezongen dan gepraktiseerd. In binnen- en buitenlandse pers bijvoorbeeld is Nederland de afgelopen maanden nogal eens hoogmoed verweten. We wisten zelf wel hoe we de crisis moesten aanpakken.

In dit nummer van *Groen* onderzoeken we de betrouwbaarheid van de overheid. We realiseren ons hoeveel er goed gaat, maar vragen ons ook af waarom burgers nog regelmatig in de knel komen. Volgens onze eigen WI-onderzoeker Robert van Putten zou (een gebrek aan) nederigheid daarin weleens een cruciale rol kunnen spelen.¹ Die gedachte past in de traditie van de ChristenUnie waarin de overheid altijd een bescheiden plek in de samenleving is toebedeeld.

In de woorden van Stephen Cherry mogen wij christenen vooral groeien in ‘hartstochtelijke nederigheid’.² Dat is een nederigheid die assertief en moedig is, zichzelf niet onder stoelen of banken steekt, met als enige doel om – zich diep bewust van eigen beperkingen – de ander ootmoedig en toegewijd te dienen.

De diepste betekenis van nederigheid leerde ons Jezus zelf, door mens te worden. Daarom: gezegende kerstdagen!

Esther Paul-Jonker
hoofdredacteur

Rectificatie: In de vorige uitgave van *Groen* (september 2020) staat een fout in de infographic, pagina 12. Bij de Parade van Pen bestaat het vermogen van ‘mensen in de min’ niet uit een hypotheek-schuld, maar uit een hypotheekschuld die groter is dan de waarde van de woning.

Schild voor de zwakken, recht van de sterkste, roversbende?

Met 124 tegen 26 stemmen sprak de Tweede Kamer in september dit jaar uit: Nederland is géén corrupt land. Het was een reactie op Wilders' bijdrage aan de Algemene Beschouwingen waarin de toestand van Nederland somber afgeschilderd werd: de rechtsstaat zou failliet zijn, het land corrupt en willekeur zou regeren. Het is goed dat de meerderheid van de Kamer daar anders over denkt, maar zoiets wordt natuurlijk niet per motie bepaald. De overheid blijkt soms helemaal niet betrouwbaar richting haar burgers - en tegelijk is dat precies wat te verwachten valt.

Door Mirjam Kosten

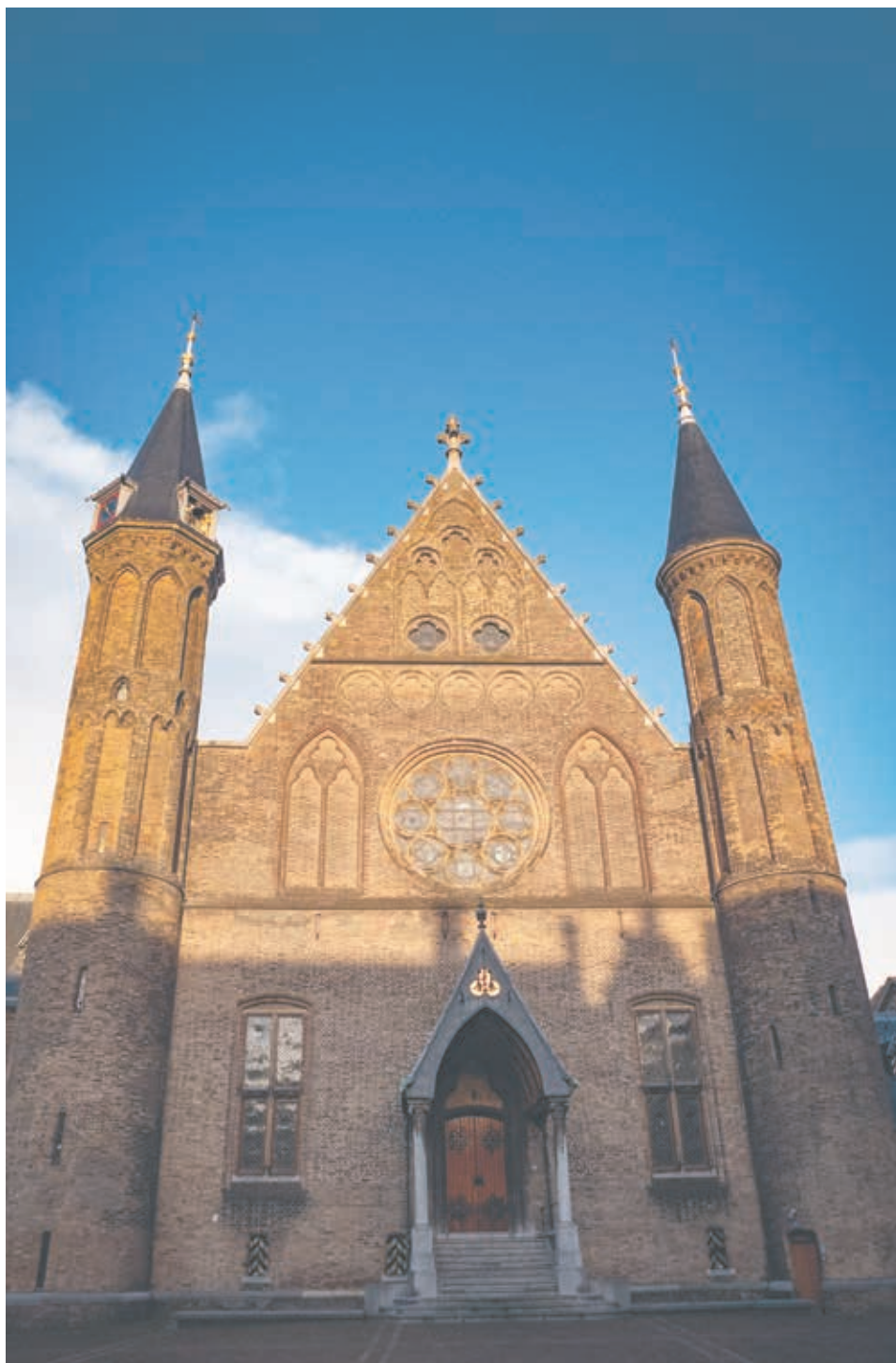
Een overheid die niet te vertrouwen is, ondergraaft de effectiviteit van haar optreden. Deze instrumentele benadering doet ertoe, maar er klinkt vanuit een Noord-Afrikaanse stad uit de vijfde eeuw een belangrijkere vraag. Kerkvader Augustinus vertelt de lezers van *De Stad Gods* een anekdote: Alexander de Grote vroeg een gevangen zeerover waarom hij de zee onveilig maakte. De zeerover antwoordde: 'ik doe niets anders dan u, maar omdat ik het met een bootje doe, ben ik een rover. Terwijl u, vanwege uw grote vloot, een heerser genoemd wordt.'¹ Augustinus vraagt vervolgens overheden om zich op recht te funderen; wie dat nalaat, is volgens hem een rover. De onfortuinlijke zeerover had natuurlijk wel een punt: overheden onderscheiden zich ook van bendes piraten door hun macht. En juist daardoor moeten ze aan hoge normen voldoen. Dat zijn normen van recht, maar ook van betrouwbaarheid. Dat is een belangrijke boodschap, zeker voor een partij die het werken aan publieke gerechtigheid als belangrijkste overheidsopdracht beschouwd.

Het zijn wel heel hoge normen. Is het maken van fouten onrecht? Dat is toch vooral menselijk? En is het maken van verwijtbare fouten onrecht? Hoe moeten we het noemen dat de mondkapjesrichtlijn voor verzorgingstehuizen niet gebaseerd leek op wetenschappelijke kennis, maar op een tekort aan beschermingsmiddelen – maakt dat de staat tot een roversbende?

Is onze overheid betrouwbaar? | Hoewel een sluitend antwoord op de vraag of de overheid betrouwbaar is moeilijk is te geven, zijn er wel voorzichtige conclusies te trekken. In onderzoek naar de kwaliteit van publiek bestuur in Nederland concludeert prof. mr. Roel Bekker dat de kwaliteit van de Nederlandse overheid in vergelijking met andere landen heel goed is, maar zeker niet op alle punten hoog scoort.² Dat wil niet zeggen dat er volgens hem geen dingen mis gaan. In zijn recente boek *Dat had niet zo moeten* analyseert hij 98 fouten, variërend in ernst: van de verhuizing van de marinierskazerne tot de gaswinning in Groningen en het mortierongeluk in Mali. Het beeld dat opdoemt uit zijn studie is genuanceerd: alle grote organisaties maken fouten, zo ook de overheid. 'Net zo min als het reëel is te zeggen dat het bedrijfsleven disfunctioneert als bijvoorbeeld een koekjesfabriek slechte koekjes bakt, is het reëel te zeggen dat de overheid niet functioneert als één overheidsinstelling een fout maakt of wanneer één bepaald soort beleid niet van de grond komt', stelt hij.³ Daarbij komt dat de overheid te maken

AUTEUR
Mirjam Kosten is
eindredacteur van
Groen.

heeft met kwetsbaarheden die inherent zijn aan haar functie, zoals het beleid voeren in een speelveld met verschillende en zelfs tegenstrijdige belangen in een politieke en ambtelijke omgeving. De overheid opereert dus in een context waarin falen soms te veel uitvergroet, soms te veel toegedekt wordt.

Helemaal bevredigend is Bekkers situatieschets niet, omdat hij weinig oog lijkt te hebben voor de niet te overschatten impact op betrokkenen als juist de overheid intentioneel onrechtmatig optreedt. Zo is bijvoorbeeld bij de kinderopvangtoeslagaffaire bewust en herhaaldelijk door een uitvoeringsinstantie onterecht opgetreden. Don Ceder, ChristenUnie-raadslid in Amsterdam, trekt over die kwestie een ernstige conclusie. Compensatie kan niet terugdraaien wat we gezien hebben: een falende overheid die geen schild was voor de burger, maar zelf het recht van de sterkste deed gelden.⁴

Luizen in de pels | Juist omdat de overheid grote macht heeft, zijn er *checks and balances*. Burgers kunnen in bezwaar en in beroep gaan tegen besluiten van de overheid, of een klacht indienen, als zij menen niet goed behandeld te zijn. Overheidsorganisaties toetsen zelf hun functioneren, bijvoorbeeld door beleidsevaluaties en toezichthoudende organen. Zo houdt de inspectie SZW toezicht op de uitvoering van sociale zekerheidswetten door het UWV. Maar er zijn ook organisaties op afstand van de overheid die met een kritische blik het overheidshandelen volgen.

Een van deze luizen in de pels van de overheid is de Raad van State, die nieuwe wetgeving vooraf toetst. De Raad

waarschuwt in het meest recente jaarverslag dat burgers en bedrijven in toenemende mate de kans lopen de dupe te zijn van complex beleid.

Een andere, de Nationale ombudsman, laat in zijn jaarlijkse rapportages zien dat de overheid niet voor iedereen betrouwbaar is. Met name bij uitvoeringsorganisaties (zoals het CBR, DUO, UWV), die zorgen voor direct contact tussen burger en overheid, gaat veel mis.⁵ De Algemene Rekenkamer onderzoekt de deugdelijkheid van bestedingen en is in de jaarverslagen vaak kritisch op gebrekkige evaluaties die het voor de Kamer moeilijk maken om doelmatigheid van uitgaven te meten. Ook gemeentes en provincies hebben hun eigen rekenkamers en ombudsmannen. En dan is er nog het Huis voor Klokkenluiders, dat ingesteld is om klokkenluiders (ook bij de overheid) te begeleiden en te beschermen. Het instituut heeft interne problemen, waardoor de kwaliteit te wensen overlaat. Al deze instituten rapporteren op hun deelgebied over het functioneren van de overheid. Daarnaast zijn er verschillende ngo's, zoals Transparency International die jaarlijks rapporteert over corruptie. In dat onderzoek scoort Nederland goed: ons land staat op de achtste plaats. Dat is lager dan eerder en dat hangt samen met 'inniger banden tussen bedrijfsleven en politiek': lobby. Officier van Justitie Daniëlle Goudriaan waarschuwt dat we geneigd zijn het fenomeen te zien als incidenteel in Nederland, terwijl er structurele problemen zijn: corruptie in Nederland neemt toe.⁶

Tot slot is er nog 'de vierde macht', de (onderzoeks)journalistiek. Platforms als *Investico*, *De Correspondent* en *Follow The Money* brengen ongemakkelijke feiten en

“De overheid kan levens niet maken, maar wel breken. Gebroken relaties, zelfmoord, uithuisplaatsing: dat zijn de gevolgen van de kinderopvangtoeslagenaffaire in echte levens.”

documenten aan het licht. Het waren uiteindelijk *Trouw* en *RTL* die de kinderopvangtoeslagenaffaire naar buiten brachten. Overigens hebben deze instituten ook zelf een agenda: hun toegevoegde waarde hangt mede af van het effectief problematiseren van tekortschietend overheidshandelen.

De omgang met overheidsfalen

Ondanks al deze kritische blikken en waarschuwend geluiden gaan er nog geregeld dingen mis, variërend van onhandig optreden tot desastreus beleid. De *checks en balances* in het systeem konden de toeslagenaffaire niet voorkomen; bezwaarschriften werden bijvoorbeeld niet behandeld en de rechtsbescherming was niet op orde. Het komt voor dat de overheid onrecht begaat en niet bepaald voldoet aan de maatstaven van Augustinus. Diezelfde overheid die de één binnen

een dag helpt – ‘graag gedaan en fijne dag nog’ – kan een ander onterecht en ongenadig achterna zitten om vermeende fraude of jarenlang niet thuis geven na aardbevingsschade – ‘u woont wel/niet/wel/niet in aardbevingsgebied’. Dat zijn de ongemakkelijke feiten.

Destructieve kracht | De dynamiek van het publieke debat helpt niet mee richting een oplossing. Wantrouwen articuleert zich in steeds breder aangehangen complottheorieën en dat laat zien dat op heel basaal niveau de intentie van de overheid ter discussie staat. De overheid en politiek worden niet met een gezonde portie wantrouwen maar met een overdosis daaraan benaderd. Maar terwijl sommigen al te graag luisteren naar (vermeende) schandalen, doen anderen dat te weinig. Dat kan te maken hebben met een zekere naïviteit of zelfgenoegzaamheid:

we zien onszelf liever als betrouwbaar dan als land dat – net als alle andere landen – worstelt met corruptie en andere vormen van falen.

CDA-Kamerlid Pieter Omtzigt hield in een lezing een indringend pleidooi voor een andere omgang met fouten: ‘Wat wel met wortel en tak moet worden uitgeroeid, is de cultuur van het koste wat kost fouten verbergen, er tien jaar lang mee kunnen doorgaan, de cultuur van onvolledig voorlichten, van het blokkeren van transparantie. Waar een einde aan moet komen is de desastreuze focus op rechtspinnen wat krom is, op het tegen elke prijs proberen te vermijden dat een overheidsorganisatie op korte termijn imagoschade oploopt. Dat zorgt er enkel voor dat wonden blijven dooretteren, tot op het moment dat het abces openbarst en, zoals bij de Belastingdienst gebeurd is, het imago volledig aan gruzelementen ligt.’⁷

Een eindoordeel over de betrouwbaarheid van de overheid is moeilijk te geven: veel gaat goed, en er gaat ook veel fout. Dat er dingen fout gaan is te verwachten, alleen al omdat ‘de overheid’ een enorme organisatie is, en evenzeer omdat de overheid van na het paradijs is. Bovendien is ‘de burger’ in de relatie overheid-burger niet altijd onschuldig en vaak calculerend: de Rekenkamer schatte de belastingfraude voor 2013 op ten minste 4 miljard, zorgfraude op 2 à 3 miljard en uitkeringsfraude op ongeveer 1 miljard.⁸

Is het daarmee acceptabel dat de overheid fouten maakt? Ja - maar dat is niet hele antwoord. Eerder werd het rapport van de Raad van State genoemd, waarin gewaarschuwd wordt voor burgers en bedrijven in de knel. In datzelfde rapport staat dat een goed functionerende rechtsstaat ‘waarborg en essentiële

randvoorwaarde’ is voor vreedzaam samenleven. Volgens de Raad van State hangt daar de kwaliteit van instituties vanaf. Met andere woorden: als de overheid iemand schaadt, moet er een kader zijn waarin dat rechtgezet kan worden.⁹ Burger en staat zijn in principe tot elkaar veroordeeld. De overheid kan levens niet maken, maar wel breken. Zelfmoord, gebroken relaties, uithuisplaatsing: dat zijn de gevolgen van de kinderopvangtoeslagenaffaire in echte levens – leuker kunnen we het niet maken. Ondanks dat fouten te verwachten zijn, kunnen ze dus daadwerkelijk levens verpesten. Het is daarom van belang dat die overheid, in de woorden van Paul Frissen, de wereld met zorg en respect tegemoet treedt¹⁰ en zich bewust is van de destructieve kracht die ze kan zijn.

Dat brengt ons ook weer terug bij Augustinus. Wat een staat en een roversbende van elkaar onderscheidt is niet gedefinieerd naar het aantal fouten, blunders, leugens, missers en fiasco’s, maar naar de mogelijkheid de staat ter verantwoording te roepen. Het optreden van de overheid moet steeds langs de meetlat van het recht gehouden worden. Die verantwoordelijkheid is niet eenzijdig neer te leggen bij institutionele ‘luizen in de pels’, in de politiek hebben we in die relatie tussen macht, recht en betrouwbaarheid allemaal een rol. Hoe? Allereerst door zelf integer om te gaan met de politieke positie die we hebben. Verderop laat dr. Willeke Slingerland zien dat dat niet vanzelf goed gaat. Ten tweede door als realisten niet ondersteboven te zijn van elk falen – en ons tegelijkertijd hoopvol in te zetten voor een goede overheid. Ten derde door langzame politiek te bedrijven met aandacht voor de uitvoering.

Interview met dr. Albert Jan Kruiter

‘De menselijke maat is er nooit geweest’

Instituut Publieke Waarden doet het allemaal: mensen uit de problemen helpen, onderzoeken hoe die zijn ontstaan en in gesprek gaan met overheden om systemen te verbeteren. We spreken oprichter Albert Jan Kruiter over het thema ‘betrouwbare overheid’. Zijn conclusie is een sombere: overheid en burger hebben wederzijds onrealistische verwachtingen van elkaar. Hoewel kritisch op de rol van de Tweede Kamer, ziet hij toch een glansrol weggelegd voor de Kamer in het oplossen van veel problemen: “Schaf eindelijk die toeslagen af.”

Door Mirjam Kosten

Bij 'betrouwbare overheid' zijn er twee dossiers waar iedereen gelijk aan denkt: de schadeafhandeling in Groningen en de kinderopvangtoeslagaffaire. Volgt u die dossiers? | "Wij helpen zo'n vijfhonderd multiprobleemgezinnen, en daartussen zitten er ook een aantal die in de problemen zijn gekomen via de kinderopvangtoeslagaffaire. Groningen volg ik wat minder, vooral via de kranten."

Hoe kijkt u naar de toeslagenaffaire – ziet u het als een incidentele uitwas of als een logisch gevolg van het soort systemen dat gebruikt wordt? | "Wat er gebeurd is, hoeft geen verrassing te zijn. Max Weber noemt bureaucratie heel treffend een cultuurvorm. De mate van bureaucratie en centralisering zegt iets over de mate van vertrouwen in een samenleving. Er is verantwoordiging dat de zogenoemde menselijke maat uit het systeem van de uitvoeringsdiensten verdwenen is. Maar die constatering klopt niet als we naar de geschiedenis kijken. Even gechargeerd: voor Thorbecke had je koningen, ministers en regenten die met willekeur konden regeren. Toen hebben we de rechtsstaat bedacht, waarin de rechten en niet de persoon centraal staan, zodat willekeur verdwijnt. De overheid moest mensen zonder aanzien des persoons gelijk behandelen. We moeten niet hebben dat een medewerker van de Belasting zegt: "Mijnheer Kruijer, wat doet u goed werk met Instituut Publieke Waarden. U krijgt twintig procent belastingkorting van mij". De systemen moeten zich niet te veel inlaten met de individuen en zijn dus ontworpen om de mensen niet te zien. Zo zijn ze bedoeld, zo zijn ze ontworpen: om grote groepen mensen gestandaardiseerd te kunnen behandelen. De menselijke maat heeft er nooit ingezet omdat je in een rechtsstaat geen willekeur wilt. Alleen hebben we het daar al 150 jaar niet meer over gehad, dus we zijn die positieve functie van het systeem vergeten."

Het systeem laat zich dan ook niet meer van zijn beste kant zien de laatste tijd. | "Dat er mensen vermorzeld raken in de bureaucratische systemen heeft verschillende oorzaken, maar het ligt niet aan dat vergeten uitgangspunt. Wat het dan wel is? Het ligt eraan dat we die systemen te ingewikkeld hebben gemaakt. Het ligt eraan dat overheid en burger elkaar wantrouwen, wat ertoe leidt dat burgers eerder gezien worden als fraudeur dan als foutmakers. Het heeft te maken met

PERSONALIA

Dr. Albert Jan Kruijer is oprichter van Instituut voor Publieke Waarden, waarmee hij samen met zijn team publieke problemen praktisch probeert op te lossen, onderzoek doet en zich inspant om bestuur te verbeteren. In 2010 promoveerde hij aan Tilburg University met zijn proefschrift *Mild Despotisme in Nederland: Onze democratie en verzorgingsstaat door de ogen van Alexis de Tocqueville*. In het najaar sprak hij namens zijn instituut bij de Tijdelijke Commissie Uitvoeringsorganisaties, de commissie die onderzoek doet naar terugkerende problemen bij uitvoeringsdiensten zoals de Belastingdienst.

efficiencybevordering en de neiging om daar ICT voor in te zetten. Het idee van efficiënt en bedrijfsmatig werken en dat via een algoritme uit te laten voeren, daar is de menselijke maat verdwenen."

Wanneer, tussen Thorbecke en het algoritme, ging het dan wel goed?

"Twintig jaar geleden kon je in je stad naar de balie van de Belastingdienst. Als je bijvoorbeeld kinderbijstand voor één kind kreeg en je had er twee, dan nam je ze mee met je paspoort en liet je zien hoe het zat. De medewerker zou het probleem zien en het aanpassen in het systeem. Dat kan niet meer, want er zijn geen balies meer. Er zijn geen mensen meer om die inschatting te maken, want alles is gedigitaliseerd. Als er eenmaal een foutje in het systeem belandt, is dat er bijna niet meer uit te halen. Je belandt in kafkaëske toestanden. Ook voor de professionals die daar werken is er maar heel weinig ruimte om in die systemen iets aan te passen. En aan de top is er de neiging om problemen af te dekken. De Belastingdienst was een prijswinnende uitvoeringsorganisatie en de belastingmoraal is heel hoog. Zo'n imago wil je uiteraard beschermen, maar dat ging ten koste van wie bescherming nodig had."

Er was toch ook een probleem met de politieke aansturing van de Belastingdienst?

"Zeker. Een groot probleem is dat men in de Kamer die uitvoering ontzettend oninteressant vindt. Zó oninteressant, dat men geen oog heeft voor de haalbaarheid. Er worden allerlei verwachtingen op de diensten geprojecteerd die vaak helemaal niet kunnen. De Tweede Kamer heeft met die toeslagen

gestapeld tot aan het plafond. Het zijn politieke compromissen die in de Haagse werkelijkheid briljant kunnen zijn, maar die uitvoeringstechnisch krankzinnig zijn. Schaf die toeslagen af en verreken de bedragen. Onder die keuzes zitten nu allemaal politieke problemen. Zo zijn er partijen die graag willen dat de burger wel eerst even ziet hoeveel het de staat allemaal kost. Prima, maar ga dan dat gesprek aan en gooi het niet allemaal over de schutting bij de diensten."

Is het zo simpel als het afschaffen van de toeslagen?

"Voor tachtig procent van de mensen werkt het systeem prima, maar voor twintig procent niet. Je zou een wet toch niet rechtvaardig vinden als hij voor tachtig procent rechtvaardig was? Het is een probleem dat we denken dat het met betere ICT beter zal gaan. Je kunt een probleem niet oplossen met meer van hetzelfde. Dus wat we nodig hebben is niet meer ICT, maar meer analogie. Wat we moeten doen is één loket maken voor alle uitvoeringsproblematiek. Wijkteamleden moeten daar terecht kunnen bij mensen die gemachtigd zijn om analogie namens de Rijksoverheid besluiten te nemen. Als je de menselijke maat terug wilt, moet je mensen neerzetten. Algoritmes kunnen heel veel, maar ze kunnen geen complexiteit aan, geen stapeling van problematiek. Daarin zijn mensen gewoon beter. In Kamerdebatten hierover zie je dat Kamerleden te weinig kennis van algoritmes hebben, gecombineerd met een flinke dosis techoptimisme en dat is een gevaarlijke combinatie. Het is prima en logisch dat je het grootste deel van de uitvoering computergestuurd doet. Maar zorg dan wel dat je voor die twintig procent waar

het niet goed gaat, analoge correctiemechanismen inbouwt. Reken erop dat het systeem fouten produceert en kijk daar niet je burger op aan.”

De relatie tussen overheid en burger houdt u al langer bezig. Hoe staat het ervoor, in grote lijnen? | “In het oude Athene was burgerschap een morele plicht die in onze ogen nogal ver gaat. Ons begrip ‘idiot’ komt van *idiotēs*, wat in die tijd de aanduiding was voor iemand die genoeg tijd en geld had maar zich niet bekommerde om de publieke zaak. In die samenleving stond de publieke zaak op één en kwam pas daarna het privébelang. Burgerschap was een morele categorie. Na de dood van Aristoteles ging men vraagtekens zetten bij die opvatting en binnen vijftig jaar verviel de polis tot barbarij. In de Romeinse samenleving was burgerschap een economische categorie, je kon het kopen. Nog weer later werd het een aangeboren recht: je hoeft alleen maar geboren te worden om burger te zijn. In zevenmijslaarzen door de geschiedenis: Thorbecke zei: “mensen zijn met hun blik gebonden aan de dagelijkse behoefte en men kan zich tot de algemene zaak niet heffen.” Dat ging de overheid doen en daar ontstond het idee dat de publieke zaak niet van de burger, maar van de overheid is. Inmiddels is het maatschappelijk middenveld na de verzuiling geminimaliseerd en blijven er nog twee spelers over: staat en burger. Ze willen van alles van elkaar en wantrouwen elkaar. De burger wil een overheid die zo ongeveer alle zaken voor hem behartigt. De overheid wil een burger die participeert om het betaalbaar te houden.”

In die context is betrouwbaar optreden als overheid niet makkelijk.

Wat is volgens u nodig? | “Op de lange termijn moeten we door gaan met decentralisaties. Ik geloof dat het gezamenlijk oplossen van gezamenlijke problemen eerder kan op wijk- en straatniveau dan op landelijk niveau. Wil je het zwembad renoveren of meer uitkeringen voor tienermoeders? Die vraag moet je lokaal beantwoorden. Daarmee maak je ook duidelijk dat het draait om het vraagstuk hoe we schaarse middelen kunnen verdelen over publieke problemen, zo creëer je democratische ervaringen. Op de middellange termijn: maak van individuele voorzieningen collectieve voorzieningen. En op de korte termijn: het volgende kabinet moet korten maken met die ingewikkelde stapelingen van regelingen. Vereenvoudig het systeem.”

Hoe kan de overheid betrouwbaar zijn in deze coronatijd? | “Op lange termijn is wat premier Rutte zegt niet zo gek: verantwoordelijkheid nemen als burgers, daar pleit ik ook voor. Maar dit is niet het moment daarvoor, omdat er een crisissituatie is. Waar het nu op aankomt is praktische wijsheid, *phronēsis*. Aristoteles gebruikt dat begrip tegenover filosofische en theoretische wijsheid. In deze situatie kun je niet in boeken lezen wat je moet doen, en toch moet je handelen tussen twee uitersten. Ik vertrouw eerder een zeeman die zegt: ik weet niet waar we zijn maar we moeten varen want er komt een storm aan, dan een schipper in dezelfde situatie die doet alsof hij alles weet. Die lijn van handelen in tijden van niet-weten en dat

“Voor tachtig procent van de mensen werkt het systeem prima, maar voor twintig procent niet. Je zou een wet toch niet rechtvaardig vinden als hij voor tachtig procent rechtvaardig was?”

hardop zeggen, vind ik wel te billijken. Wat ik minder geslaagd vind, is dat het kleine beetje kennis dat er is heel eng en medisch gedefinieerd wordt en te weinig sociaal-economisch. En er had ook wat harder ingegrepen mogen worden met bijvoorbeeld die mondkapjes. Ik vertrouw m’n medeburgers daar ook niet in.”

U was toch van burgerschap en gezamenlijke oplossingen? | Lachend: “Ik ben zelf object van mijn eigen onderzoek. Ik ga echt een ander niet aanspreken op z’n mondkapje.”

Heeft de ChristenUnie volgens u iets te bieden op dit thema? | “Je kunt ervoor kiezen om vooral van je te laten horen als die identiteitskwesties als abortus en euthanasie op de agenda staan, maar jullie hebben ook een unieke plek als het gaat om het heruitvinden van gemeenschappen. Tocqueville bezag religie in zijn tijd niet als theoloog maar als socioloog, en hij constateerde dat geloof een belangrijke maatschappelijke functie heeft. Dat geldt nu ook; kerkgemeenschappen zijn zo ongeveer de laatste der Mohikanen als het gaat om lokale gemeenschappen en daarin van enorm belang in dat gebied tussen overheid en burger.”

De weg omhoog weer vinden

Een denkkader over de goede overheid

De overheid staat er vandaag de dag niet goed voor. Beelden van falend beleid, gefrustreerde burgers, krakende uitvoeringsdiensten en dwarsliggende ambtenaren overheersen. De samenleving bejegt de overheid met toenemend wantrouwen. Inmiddels vinden ook in Nederland complottheorieën gretig aftrek en dragen populistische soms actief bij aan het ondermijnen van publieke instituties. De dringende vraag is dan ook hoe een haperende overheid de weg omhoog weer kan vinden. Dat vraagt om praktische handreikingen, maar ook om een normatief kader. We kunnen bij het zoeken naar herstel niet zonder een beeld van een goede overheid. Daarom schets ik hier vier aanknopingspunten voor een theorie van goed bestuur.¹

Door Robert van Putten

Voor de christelijke politiek staat bij een slecht functionerende overheid veel op het spel. De overheid heeft vanuit christelijk perspectief een belangrijke verantwoordelijkheid voor het *bonum commune*, het gemeenschappelijk goede. Wanneer overheden niet goed functioneren, is een belangrijke maatschappelijke verantwoordelijkheid 'vacant'.² Doen overheden niet wat hun (goddelijke) roeping is, namelijk het kwaad straffen en rechte sociale verhoudingen beschermen, dan staat uiteindelijk de legitimiteit van de overheid onder druk.

De vraag is wanneer een overheid goed of slecht functioneert. We zeggen vaak: 'de overheid moet betrouwbaar zijn'. Dat is fraai en snel gezegd, maar wat dat precies inhoudt is daarmee nog niet helder. Iemand noemen we in het alledaagse spreken betrouwbaar als we van hem of haar 'op aan kunnen'. Je moet op iemand kunnen bouwen, hem of haar vertrouwen. De kern zit in het woord 'trouw'. Dat associëren we met toewijding en loyaliteit. Wat betekent dit nu voor de overheid? Waaraan moet een overheid trouw zijn?

Wij leven - gelukkig maar - in een staat waarin politieke besluiten via een democratische procedure tot stand komen. Beleid en wetgeving worden niet autocratisch opgelegd, maar komen in samenspraak met de samenleving en via representatie in het parlement tot stand. Een eerste antwoord op de vraag waaraan de overheid trouw moet zijn ligt daarom hier: trouw zijn aan het democratisch proces, wat bestaat uit open deliberatie over beleid en het verwerven van maatschappelijk draagvlak daarvoor.

Daarmee is de zaak niet af. De overheid moet niet alleen trouw zijn aan het democratisch proces, want dat kan ook ontsporen. Een veelgehoorde opvatting is dat de overheid trouw moet zijn aan 'het volk'. Uiteindelijk is het volk de baas en is het een vorm van volksverlakerij wanneer de overheid daaraan niet gehoorzaamt. Dit is een variatie op de idee van volkssoevereiniteit waar de christelijke politiek zich in navolging van Groen van Prinsterer altijd tegen heeft verzet. Vandaag de dag klinkt dat vooral van populistische partijen (maar niet uitsluitend), wanneer die claimen de ware vertolkers van 'de volkswil' te zijn. Maar het kan ook subtieler, wanneer de overheid geacht wordt de wekelijks schommelende publieke opinie te volgen.

Hoe belangrijk maatschappelijk draagvlak ook is, daartoe laat het goede overheidshandelen zich niet reduceren. De overheid is niet het verlengstuk van de samenleving, maar heeft een zelfstandige positie. Daarmee komen we bij een dieper besef van trouw zijn: net als alle maatschappelijke kringen heeft ook

AUTEUR
Dr. Robert van Putten is filosoof en bestuurskundige. Hij is onderzoeker bij het Wetenschappelijk Instituut en werkt daar aan een studie over 'de goede overheid'. Afgelopen voorjaar promoveerde hij op het proefschrift *De ban van beheersing: naar een reflexieve bestuurskunst*. Momenteel werkt hij ook als onderzoeker aan de Christelijke Hogeschool Ede.

SAMENVATTING
- Een betrouwbare overheid is trouw aan haar roeping tot recht.
- De deugdediek kan de overheid leren betrouwbaar te handelen en betrouwbaar handelen is ambachtelijk werk.
- Herstel van vertrouwen kan niet met een nieuw sociaal contract, maar heeft een verbond nodig.

de overheid een eigen roeping waaraan zij trouw moet zijn. De christelijke traditie heeft die roeping altijd opgevat in termen van 'recht' en 'vrede'. Al in het Oude Testament komt naar voren dat overheden (koningen en rechters) zorg moeten dragen voor maatschappelijke vrede en rechte sociale verhoudingen. In het Nieuwe Testament spreekt Paulus in verheven woorden over de overheid als 'Gods dienaar' die belast is met de opgave om het kwaad te straffen.³

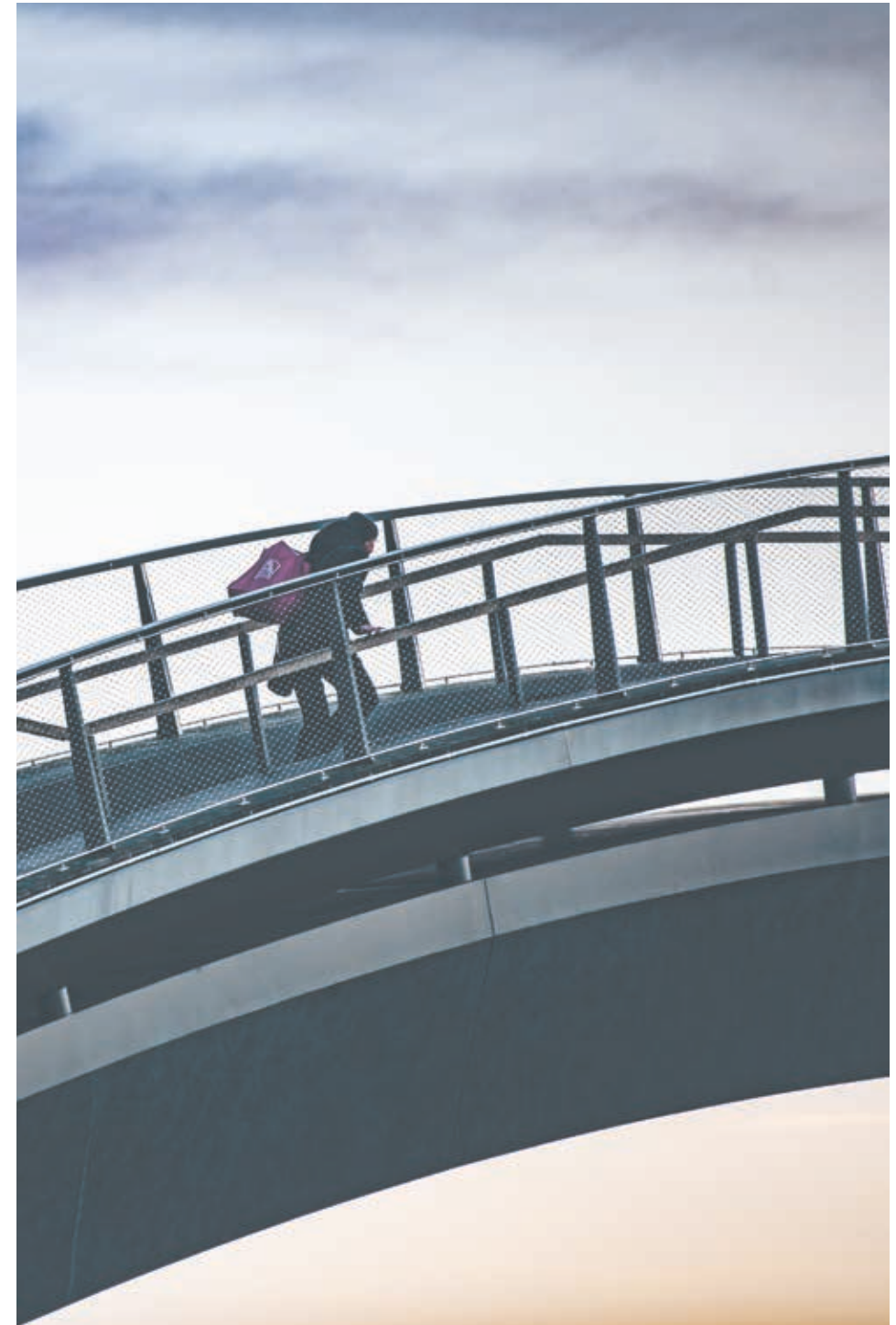
De overheid is betrouwbaar wanneer ze trouw blijft aan het recht, wanneer ze haar roeping om gerechtigheid te bevorderen centraal stelt - ook als dat schuurt met de heersende opinie. Daarin ligt de 'bestaansreden' of de diepere 'zin' van een overheid. Bij Aristoteles heet dit de *telos*, in de filosofie van Herman Dooyeweerd het 'kwalificerende aspect'. Vertaald in terminologie van de hedendaagse sociale filosofie kunnen we spreken over de 'kernfunctie' van 'de praktijk van overheidshandelen'.⁴

Over het concrete takenpakket van de overheid kan verschil van inzicht bestaan en het pakket wordt groter of kleiner al naar gelang de concrete politieke ideologie. Maar fundamenteel voor elke benadering van goed overheidshandelen is rechtdoen. Zoals Augustinus al zei: 'Als gerechtigheid er niet meer toe doet, wat zijn koninkrijken dan anders dan grote roversbenden?' Dat besef is diep doorgedrongen in moderne westerse staatsvorming: goede staten zijn rechtsstaten, waarin macht gebonden is aan recht en wet. Goede overheden maken daarom 'macht dienstbaar aan de gerechtigheid', zoals André Rouvoet dat ooit formuleerde.⁵

Bestuurlijke ethiek | Een goede overheid ontstaat niet vanzelf. Als geen andere politieke stroming beseft de christelijke politiek hoe reëel het gevaar van een onbetrouwbare overheid is. Naast hedendaagse voorbeelden en lessen uit de politieke geschiedenis is er een Bijbel vol verhalen over overheden die tekortschieten en op het verkeerde pad raken.⁶ In het Oude Testament lezen we van koningen die zich misdragen en het recht met voeten treden. Psalm 146 waarschuwt zelfs expliciet: 'Vertrouw niet op edelen (...) bij wie geen heil is'. In het Nieuwe Testament krijgt de onbetrouwbare overheid een gezicht rond de kruisiging van Jezus Christus. In dat proces werd het recht met voeten getreden: valse aanklachten, samenzwering en corrupte machthebbers. Naïviteit moet de christelijke politiek dus vreemd zijn.

Om daadwerkelijk de bedoeling van overheidshandelen in het vizier te houden, is een morele cultuur nodig die daartoe stimuleert. We hebben daarom een bestuurlijke ethiek nodig. Dat moet helpen om beleidsmakers en machthebbers te ondersteunen om 'het goede' te doen. De vraag is daarom welke ethiek behulpzaam is om vertrouwen in de overheid te herstellen.

In het moderne openbaar bestuur en denken over bestuurlijke ethiek staan grofweg twee typen ethiek centraal: de nutsethiek en de plichtsethiek.⁷ Beide vormen van ethiek geven een sterke impuls aan goed overheidsoptreden: de nutsethiek spoort aan om het algemeen belang voor zoveel mogelijk mensen te behartigen, terwijl de plichtsethiek de goede bedoelingen of oprechte intenties voorop stelt.

Beide vormen van ethiek helpen niet alleen overheidsbeleid te verantwoorden, maar gaan ook gepaard met belangrijke bezwaren, juist in relatie tot (verlies aan) vertrouwen van burgers. Met goede bedoelingen alleen komt de politiek er niet: intenties zijn wel belangrijk, maar als beleid steevast mislukt of nieuwe problemen oproept, ondermijnt dat gemakkelijk het vertrouwen van burgers. En ‘het’ algemeen belang is uiteindelijk een controversieel ideaalbeeld, waarbij altijd bepaalde groepen het onderspit delven. Dat resulteert gemakkelijk in maatschappelijk onbehagen (‘de overheid is er niet voor ons’).

Een ander nadeel van deze vormen van ethiek is dat ze vooral gericht zijn op verantwoording van bestuurlijk handelen en gaan over uitgangspunten of uitkomsten. Wat deze vormen van ethiek weinig doen is aan het alledaagse handelen richting geven. Het concrete ‘hoe’ van overheidsop treden, valt te veel buiten het blikveld. Maar dat is juist wel nodig. Veel frustratie van burgers over overheidshandelen zit echter precies op dit niveau en gaan over de stijl van handelen: hoe ze bejegend worden, hoe het proces verloopt, hoe ambtenaren of bestuurders zich gedragen. Oftewel, we hebben een ethiek nodig die aandacht heeft voor het proces naar een doel en daarmee het individuele handelen van overheidsdienaren begeleidt. Het concrete handelen van concrete mensen vormt ‘het gezicht van de overheid’. Daarom komt het aan op de ontwikkeling van een ‘ethos’, een morele attitude of levenshouding die bestuurders en beleidsmakers helpt om ‘macht dienstbaar aan gerechtigheid’ te maken.

Goede gewoonten | Daartoe is het zinvol in politiek en bestuur opnieuw te rade te gaan bij de deugdethiek. Want precies bij de deugdethiek is niet intentie of uitkomst bepalend of iets ‘goed’ is, maar de manier waarop een persoon of instelling handelt. Deugdethiek legt alle nadruk op de kwaliteit van het proces. Het goede handelen is in de deugdethiek bovendien aan concrete personen verbonden. Het draait daarin om de cultivering van ‘goede gewoonten’: deugden zijn persoonlijke kwaliteiten die verworven worden door oefening. Uiteindelijk gaat het om welgevormde karakters, om te leren goed te zijn.⁸

De deugdenleer is bij uitstek de bestuursethiek van de antieke oudheid en de christelijke middeleeuwen. Vandaag de dag beleeft deze ethiek in filosofie en cultuur een kleine revival, waar ook het openbaar bestuur zijn voordeel mee kan doen. Vanuit deugdethiek kan betrouwbaar handelen opgevat worden als handelen vanuit deugden zoals bezonnenheid, eerlijkheid, oprechtheid en bescheidenheid. Deugden beschermen tegen de corrumperende werking die uitgaat van macht en het zijn kwaliteiten die burgers kunnen herkennen en die door hen als vertrouwenwekkend worden ervaren.⁹

Liefde voor goed werk | Hoe belangrijk deugden ook zijn, overheidshandelen dient ook in technisch opzicht van goede kwaliteit te zijn. Wanneer die immers een rommeltje maakt van wetgeving en implementatie van beleid neemt gevoel van onbetrouwbaarheid alleen maar toe. Maar niet elke techniek of stijl van interveniëren is even vertrouwenwekkend.

Grofweg zijn twee stijlen van beleidsinterventie of ‘maken’ te onderscheiden. De eerste is die van de ‘sociaal ingenieur’, de tweede die van de ‘ambachtsman’.

De sociaal ingenieur (een term van Karl Popper) maakt vanuit een mechanische blik beleid op basis van wetenschappelijke expertise en blauwdrukken – dat is de droom van maakbaarheid. Aan deze stijl van maken kleven nogal wat bezwaren.¹⁰ Het is een bestuursstijl die sterk instrumenteel handelt, waarin de ethiek van utilisme centraal staat (het resultaat telt). Bovendien is het een bestuursstijl die nogal wat frustratie oplevert bij burgers, omdat het vaak te weinig aansluit bij de geleefde ervaring van mensen.

Daartegenover staat de figuur van de ambachtsman. In ambachtelijk werk schuilt een heel ander soort ‘maker’ dan de sociale ingenieur. De ambachtsman handelt vooral vanuit praktische wijsheid en ervaringskennis, zonder blauwdruk. Daarmee kan een ambachtsman beter aansluiten bij de alledaagse ervaring en geleefde praktijken. Ambachtslieden gaan ook voorzichtig te werk, ze beseffen dat ze soms werken met precair materiaal dat ze ook kunnen beschadigen.

Net als in de deugdethiek staat ook in het ambachtelijk werk de liefde voor goede stijl centraal. Voor de ambachtsman doet het proces van maken ertoe, de weg ernaartoe is evengoed belangrijk als het resultaat.¹¹ Ambachtelijk werk staat daarom niet alleen voor een andere techniek van maken, maar bevat tegelijkertijd ook een ethiek.

Het gaat hier in essentie om een andere kijk op ‘goed werk’, dat bovendien diep-christelijke wortels heeft. Vakwerk leveren is een manier om God te dienen.

In de Bijbel wordt met grote waardering gesproken over liefde voor goed werk, aldus filosoof Jan van der Stoep. ‘De Schep- per zelf wordt vaak met een arbeider of ambachtsman vergeleken, met iemand die vol liefde en aandacht betrokken is op het materiaal dat hij bewerkt.’¹²

Bestuurders en beleidsmakers doen er daarom goed aan om opnieuw het accent te leggen op ambachtelijkheid als stijl van beleid maken. Wanneer ambachtelijkheid criterium is voor goed bestuur, krijgen we verder zicht op een betrouwbare overheid. Als iets in onze tijd mensen immers vertrouwen geeft, is dat wel de robuustheid en soliditeit van vakwerk. Hoopgevend is daarom dat vandaag de dag in bestuurskunde en openbaar bestuur veel aandacht is voor ‘ambtelijk vakmanschap’.¹³

Relationeel bestuur | Inmiddels heb ik drie aanknopingspunten geformuleerd voor een denkkader over goed bestuur en een betrouwbare overheid. Ten eerste is een goede overheid trouw aan haar roeping tot rechtdoen. Ten tweede beoefenen goede overheidsdienaren deugden en ten derde gaan goede overheidsdienaren op ambachtelijke wijze te werk. Hieraan wil ik ten slotte nog een vierde aanknopingspunt toevoegen, dat expliciet gaat over het herstel van de relatie tussen overheid en burger. Hoe belangrijk het ook is dat de overheid haar eigen roeping beseft en vakwerk levert, zonder een goede relatie met burgers zal van herstel van vertrouwen weinig terecht komen. Daarom is de vraag nu: hoe denken we op een adequate manier na over de relatie tussen overheid en burgers?

In de politieke filosofie wordt dan vaak gesproken over het 'sociaal contract'. Zeker sinds de Verlichting is dat een belangrijke metafoor geworden om de relatie tussen staat en burgers te verbeelden: die hebben gezamenlijk een (denkbeeldige) overeenkomst gesloten, waarbij burgers zich voegen naar de besluiten van het gezag en de overheden zich verplichten tot verantwoordelijkheden jegens zijn burgers. De laatste jaren klinkt geregeld een pleidooi voor een nieuw sociaal contract, als begin van herstel aan vertrouwen van burgers in de overheid.¹⁴ Om verstoorde verhoudingen te herstellen wordt opgeroepen om opnieuw commitment naar elkaar tonen.

De intentie hiervan is goed, maar de taal van het sociaal contract is niet gelukkig gekozen. Daar heeft de christelijke politiek zich nooit op haar gemak bij gevoeld; Roel Kuiper heeft hier een belangrijk punt van gemaakt. Contractueel denken symboliseert zakelijkheid, denkt in termen van handelsrelaties. Dat is te mager voor maatschappelijke verhoudingen, die worden dan gereduceerd tot een rationeel systeem van uitwisseling waarbij nuttigheid en eigenbelang centraal staan. Het contractuele denken gaat bovendien uit van autonome individuen. Daarmee wordt te veel miskend dat menselijke relaties en maatschappelijke verhoudingen dieper wortelen, voorbij belangen gaan en uiteindelijk van morele aard zijn.

Een dergelijk vocabulaire is niet wat ons verder helpt, het echoot te veel het patroon van neoliberal denken over mens en samenleving. Een beter vocabulaire om te werken aan herstel van vertrouwen biedt denken in termen van 'verbond', geïnspireerd door het joodse

denken. Een verbond veronderstelt dat mensen aan elkaar gegeven zijn en versterkt die sociale banden (tegenover het beeld van het autonome individu). Kuiper: 'in de aanspraak die dit verbond op mensen doet, wordt de opdracht ontvangen trouw te zijn aan anderen, hen te beschermen en te verzorgen uit liefde, zoals ook God zijn volk beschermt en verzorgt uit liefde.'¹⁵

De notie van verbond is bovendien verwant aan andere diepe bronwoorden, zoals 'ontmoeting' en 'belofte'.¹⁶ Een verbond vraagt niet om vluchtige contacten, maar om wezenlijke ontmoeting. Het doen van een belofte is persoonlijk en concreet, opent een nieuw begin en schept hoop. Elk van deze woorden hebben een grotere 'verbindingskracht' dan de taal van het contract. Ze suggereren een diepe verbinding tussen mensen die niet van zakelijke, maar van morele aard is.

Dit is taal die niet zo gemakkelijk te concretiseren is, maar die wel uitnodigt tot een andere houding van politici en bestuurders richting kiezers of burgers. Je zou het 'relationeel bestuur' kunnen noemen, waarin nadrukkelijk een morele en sociale snaar wordt aangeraakt. Het zal een hele toer zijn deze stijl van optreden te realiseren in een bureaucratistische en gedigitaliseerde overheid. Toch begint het herstel van vertrouwen daar waar de overheid haar burgers onder ogen komt.

Krakkemikkigheid

Vertrouwen en troost hadden vroeger alles met elkaar te maken. Troost betekent in onze tijd voornamelijk het stillen van pijn en verdriet. Van oorsprong heeft troost dezelfde betekenis als het Engelse woordje 'trust'. Troost betekende trouw, vertrouwen, vastigheid, zekerheid.

Vertrouwen en troost hebben ook vandaag alles met elkaar te maken als je kijkt naar de relatie tussen politiek en burger. Een relatie die meestal alleen in goede tijden standhoudt: 'Ik ben je trouw zolang jij mij troost; mijn belang veiligstelt, mijn onrust en mijn angst wegneemt.' Politici gaan geregeld in deze beweging mee: 'Ik beloof je te troosten en jouw belang veilig te stellen. Vertrouw me maar. Ik los het op.' Een belofte die we uiteindelijk niet waar kunnen maken.

Een praktijkvoorbeeld dat ik regelmatig in de raadszaal tegenkom, is de teleurstelling van bewoners die inspreken. Inspreken draagt de belofte in zich dat je meedoet en dat je mening telt. En dat de raad het oplost. Wat we er vaak niet bij vertellen, is hoe die mening vervolgens meeweegt en vaak sneuvelt. Zo wordt inspreken een ervaring van meedoen voor spek en bonen. En dat doet wat met de betrouwbaarheid van de overheid. Een pijnlijke uitkomst. En onnodig: de verwachtingen zijn domweg te hoog gespannen. De overheid is geen vader, geen moeder, geen god, geen verlosser.

Laten burgers en politici zichzelf en elkaar weer letterlijk als medemens gaan zien. Schitterend en feilbaar tegelijk. Dan ontstaat er mogelijk weer een basis voor vertrouwen. Samen de krakkemikkige alledag aanvaarden en realistische verwachtingen over elkaar koesteren. Samenleven gaat niet zonder geven en nemen. Het eigen belang legt het vaak af tegen het algemeen belang en dat kan goed zeer doen. Het is de opdracht aan de overheid om hierin met wijsheid koers te kiezen en te houden en eerlijk te zijn dat ze dat met vallen en opstaan doet. Dat maakt het niet gemakkelijker, wel betrouwbaarder. Want in het erkennen van elkaars feilbaarheid zit in zekere zin troost.

COLUMNIST Els Kooij is fractievoorzitter in de gemeente IJsselstein en in het dagelijks leven zelfstandig interim-directeur en coach in het onderwijs.

Een keuze van het hart: de toekomst van ons koloniale verleden

In het huidige maatschappelijke debat lijkt de druk soms zo hoog op te lopen dat verbindingen verbroken worden. Deze polarisatie is ook te zien in het gesprek over het koloniale verleden en daaraan verwante onderwerpen zoals het slavernijverleden, de zogenaamde ‘politieele acties’ in Indonesië, of de behandeling van Molukkers in Nederland. Dit artikel verkent de vraag hoe de overheid kan bijdragen aan het herstel van dergelijke verbroken verbindingen in het gesprek over het koloniale verleden. De overheid is zelf geen neutrale scheidsrechter, maar ook speler in het geheel. Deze verkenning zal plaatsvinden op basis van een binnen het christendom vertrouwd perspectief van rechtvaardigheid, vergeving en genezing. Dit perspectief doet recht aan ons gezamenlijke verleden, heden én toekomst, en kan helpen om te onderzoeken hoe wij ons in nieuwe, constructieve relaties tot elkaar kunnen verhouden.

Door Madelon Grant

Vergeving | Het thema vergeving wordt besproken door de drie denkers Hannah Arendt, Nicholas Wolterstorff en Desmond Tutu. Zij vinden in het christendom inspiratie voor dit thema. Arendt en Tutu schreven respectievelijk tegen de achtergrond van de Tweede Wereldoorlog en apartheid. Onze context is anders, maar extreme situaties zijn leerzaam omdat ze mechanismen van recht en onrecht helder zichtbaar maken. In dit artikel zal ik een aantal elementen van hun gedachtegoed uitlichten die bruikbaar zijn voor de Nederlandse context.

Tutu beschrijft dat begrippen als vergeving, verzoening en herstel geen alledaags jargon zijn in het politieke discours. In de politiek gaat het om punten scoren, winnen van je tegenstanders, desnoods door hen te ondermijnen. Politieke partijen hebben daarom de neiging te benadrukken waarin ze anders zijn dan hun tegenstanders, in plaats van gezamenlijke belangen te tonen. Vergeving kan dan overkomen als ‘soft’, als toegeven aan de ander in plaats van voet bij stuk te houden. Desondanks vindt Arendt dat het concept vergeving, hoewel ontstaan binnen de religieuze context van het christendom, ook van belang is voor het seculiere publieke domein.

Laten we beginnen met de vraag wat de drie denkers beschouwen als het doel en effect van vergeving. Arendt schrijft dat vergevingsgezindheid noodzakelijk is om ons op een duurzame manier tot elkaar te kunnen verhouden, ondanks ons verleden, omdat het onvermijdelijk is dat mensen misstappen begaan. Vergeving dient om elkaar vrij te spreken van ons verleden, zodat we vrij blijven om te handelen in de toekomst. Alleen door “fouten te erkennen en zich voor te nemen het in het vervolg beter te doen, kan [ons] de zo grote macht om iets nieuws te beginnen worden toevertrouwd”. Evenzo noodzakelijk zijn beloftes, die “eilanden van zekerheid [bouwen] in de oceaan van onzekerheid” die de toekomst per definitie is.¹ Tutu brengt het zo onder woorden: “ware vergevingsgezindheid rekent af met het verleden, om de toekomst mogelijk te maken”. Vergeving bevrijdt mensen van wraak- of schuldgevoelens.² Wolterstorff tot slot geeft deze opsomming van effecten van vergeving: het herstelt relaties, bevrijdt mensen uit de rol van slachtoffer of dader, verwijdert (zelf)haat en woede, en versterkt de liefde.³

Rechtvaardigheid | Het thema vergeving hangt bij deze denkers samen met het thema rechtvaardigheid. Bij Wolterstorff ligt hier een verband met de overheid: de overheid heeft als primaire taak

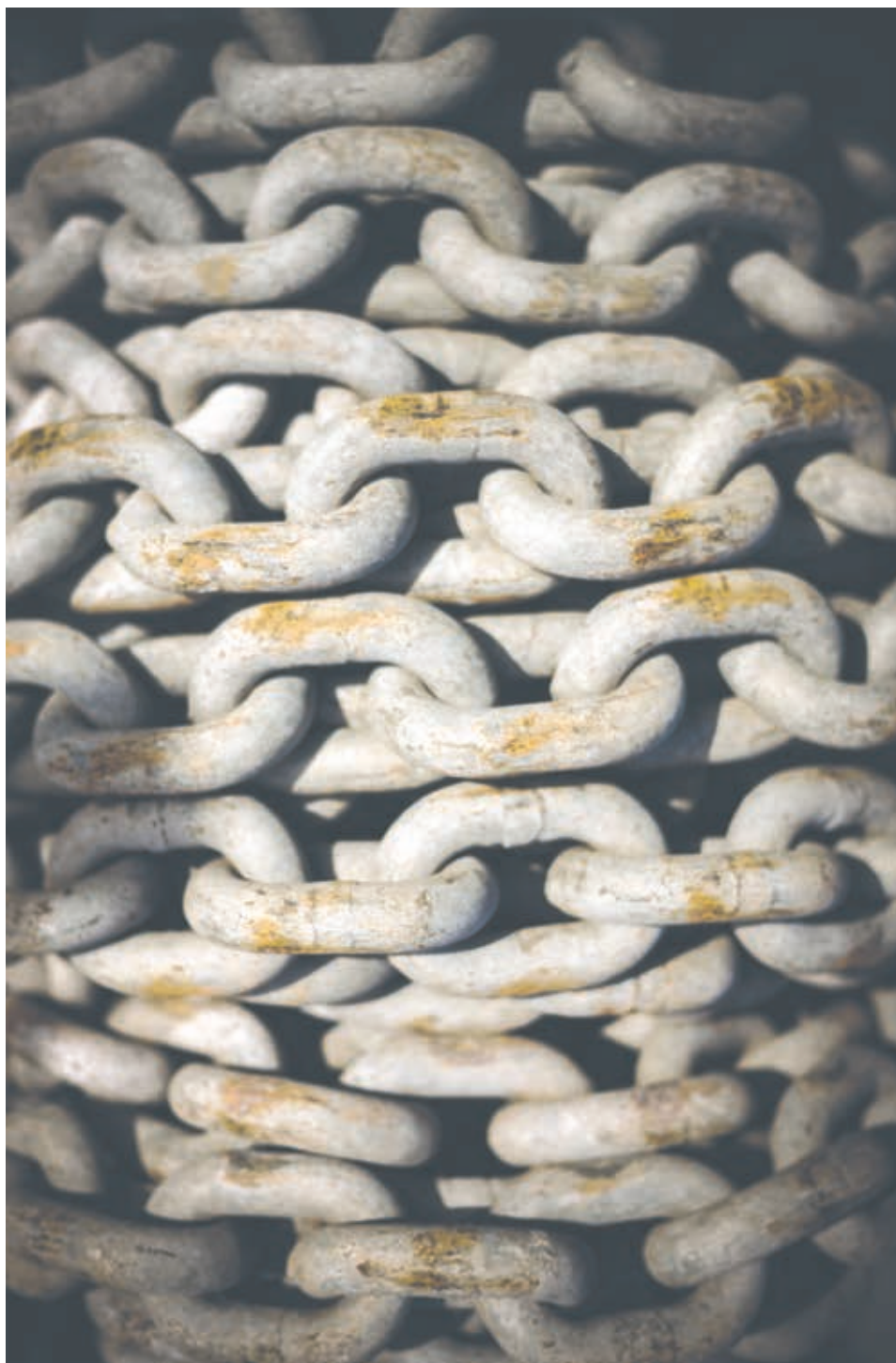

AUTEUR

Madelon Grant is projectonderzoeker bij het Wetenschappelijk Instituut op het gebied van christelijk politiek denken en doen wereldwijd. Daarnaast is Grant coördinator bij SKIN Landelijk – een koepelorganisatie van en voor internationale kerken en migrantenkerken.

SAMENVATTING

- Betrouwbare overheden moeten zoeken naar het herstellen van verbinding in kwesties waarin de overheid onrechtvaardig optrad.
- Het denken over vergeving van Tutu, Arendt en Wolterstorff wijst aan wat nodig is voor herstel.
- Excuses voor de rol van Nederland in koloniale tijden zijn gepast en heilzaam voor de samenleving.

onrecht te bestrijden en recht te doen. Ze heeft de morele plicht om burgers te beschermen, om te voorkomen dat ze geschonden worden door medeburgers.⁴ Wolterstorff beschrijft twee vormen van straf die je iemand kunt opleggen nadat hij een verwijtbaar onrecht jegens een ander heeft begaan: *retributive* en *reprobative punishment*. De eerste vorm van straf is gericht op het herstel van de balans tussen dader en slachtoffer. Er moet iets recht worden gezet, bijvoorbeeld door middel van genoegdoening, compensatie of vergelding. De tweede vorm van straf is gericht op het afgeven van de boodschap dat zulke daden worden afgekeurd, als middel om mensen te stimuleren tot beter gedrag en zo iets goeds te bereiken in het leven van de dader en de samenleving. De eerste vorm is gericht op het verleden, de tweede op de toekomst.

Tutu maakt onderscheid tussen twee vormen van rechtvaardigheid, *retributive* en *restorative justice*. De eerste is gericht op vergelding, de tweede op herstel. Kenmerkend aan Tutu is dat hij redeneert vanuit een collectief proces, waarbij herstel van relaties tussen individuen onderling deel uitmaakt van herstel van relaties tussen groepen in de bredere samenleving.

Beide denkers spreken vanuit hun christelijke identiteit een voorkeur uit voor *restorative* en *reprobative rechtvaardigheid*. Zij verlangen naar een vorm van rechtvaardigheid ingegeven vanuit liefde, en niet vanuit wraak, haat of woede. Zulke rechtvaardigheid hoort gericht te zijn op herstel van relaties naar de toekomst, in plaats van genoegdoening of vergelding te eisen voor het verleden.

Het verleden | Waar brengt dit ons als we kijken naar actuele discussies over het koloniale verleden? Deze discussies draaien om onrecht uit het verleden. We lopen een aantal veelgehoorde vragen in het debat langs.

Ten eerste: was er sprake van onrecht, als daden die we nu als controversieel beschouwen toen 'normaal' waren? Wellicht (?) waren deze daden in lijn met de toen geldende wetgeving en sociaal geaccepteerde norm. De vraag blijft of ze daarmee moreel gerechtvaardigd waren. Wetgeving in Nederlandse koloniën maakte onderscheid tussen Europeanen, (vrije) inlanders, of slaafgemaakten. Van gelijkberechtiging was geen sprake. Anno 2020 verzet de ChristenUnie zich tegen racisme, mensenhandel en slavernij omdat ze dat beschouwt als strijdig met het principe dat alle mensen zijn geschapen naar het evenbeeld van God. Dit principe is niet tijdsgebonden: vanuit het christendom is in het verleden ook protest geweest tegen de heersende orde. Feit is dat mensen die onder bestuur van de Nederlandse overheid vielen, onvoldoende werden beschermd tegen onrecht.

Een volgende vraag is in hoeverre dit onrecht al voldoende is rechtgezet. Is er een nog openstaande rekening? Er zijn in het verleden geen grote gebaren van tegemoetkoming geweest. Er zijn geen excuses gemaakt voor de behandeling van de Molukse KNIL-strijders die in 1951 op dienstbevel naar Nederland kwamen. Bij de afschaffing van de slavernij in Suriname in 1863 werden de eigenaren gecompenseerd, maar de slaafgemaakten zelf moesten nog tien jaar doorwerken voordat ze vrij waren. Angst voor claims om financiële compensatie lijkt

een krampachtige reflex bij de Nederlandse overheid op te roepen wanneer deze onderwerpen ter tafel komen. Dit bemoeilijkt een open verkenning van de verscheidenheid aan mogelijkheden om onrecht wél tegemoet te komen.

Wolterstorff merkt op dat er allerlei manieren zijn om negatieve gevoelens, veroorzaakt door onrecht, te verminderen. Vergeving is daar slechts één vorm van; alternatieven zijn bijvoorbeeld vergeten, goedpraten, of ontkennen. Inderdaad wordt regelmatig gehoord: waarom kunnen mensen het verleden niet vergeten, het is al zo lang geleden? En ook: het speelde voordat ik geboren werd, dus het is mijn schuld toch niet?

Tutu's werk is behulpzaam om deze vragen beter te bekijken. Hij baseert zich op doorleefde ervaring met (de verwerking van) onrecht. Het onrecht in Zuid-Afrika was systematisch en collectief, en het verzoeningsproces was dat ook. Ook Wolterstorff erkent dat wanneer iemand met wie je je identificeert onrecht wordt aangedaan, er jou op een bepaalde manier ook onrecht wordt aangedaan. Als mijn broer wordt vermoord, heeft de moordenaar niet alleen hem, maar ook mij onrecht aangedaan. Wolterstorff worstelt wel met de vraag hoe breed of smal in tijd en ruimte de gemeenschap is waarmee je je identificeert. In geïndividualiseerde westerse samenlevingen zal daarop een ander antwoord worden gegeven dan in meer collectieve gemeenschappen.

Tutu beschrijft twee cyclussen waar mensen zich in kunnen bevinden: de *revenge cycle* versus de *forgiveness cycle*. In de *revenge cycle* zitten mensen in het spoor van *retributive justice*: de eigen onverwerkte pijn drijft mensen ertoe anderen pijn aan te doen ter vergelding.

Het alternatief is de *forgiveness cycle*, bestaande uit vier stappen: 1) verhalen delen, 2) pijn benoemen, 3) herkennen van gedeelde menselijkheid (en niet slachtoffer versus dader, wij versus zij), 4) loslaten van het verleden en soms zelfs vernieuwing van relaties. In het huidige debat over het koloniale verleden kun je beide cycli herkennen. Tutu is overtuigd dat de *revenge cycle* alleen doorbroken kan worden wanneer men daar bewust voor kiest.

In mijn ogen hebben we geen andere keuze als we met elkaar een gezamenlijke toekomst als democratische rechtsstaat willen nastreven. Als individuen zijn we niet zelf dader of slachtoffer van gebeurtenissen van 150 jaar geleden. Maar patronen uit het verleden worden in het heden herhaald: in theorie is in Nederland ieder mens voor de wet gelijk, maar in de praktijk behandelen we elkaar niet zo. Alleen een bewuste keuze kan deze patronen doorbreken. We maken immers allemaal onderdeel uit van eenzelfde politieke gemeenschap, met erfenissen uit het verleden en beloftes voor de toekomst. De Molukkers die honderden jaren in dienst waren van de Nederlandse overheid, maken net zozeer deel uit van dezelfde politieke gemeenschap als de toekomstige generaties Nederlanders waar de ChristenUnie zich met haar duurzaamheidsbeleid om bekommert.

De toekomst | Wat is een zinnige toekomstkoers en welke rol speelt de overheid daarin? Een overheid kan bewust of onbewust zelf onrechtvaardig handelen, of voorwaarden scheppen waardoor ze het mede mogelijk maakt dat anderen onrechtvaardig handelen. Ze is dus niet neutraal.

Als we het gesprek over het koloniale verleden niet te zeer langs juridische, en meer langs morele lijnen met elkaar aangaan, ontstaat er ruimte om te zoeken naar alternatieven voor het discours van *retributive justice*. Eén kenmerk van een *reprobative* koers is dat onrecht helder wordt benoemd, zonder dat angst voor vergelding weerhoudt dat de waarheid boven tafel komt. Dit geeft een duidelijk signaal af: daad X was niet juist, en daarom streven we ernaar dat dit niet meer zal plaatsvinden.

De rol van de overheid is beperkt, maar zij heeft een belangrijke voorbeeldfunctie als het gaat om transparantie en *accountability*. Zij kan geen vergeving, genezing, of biecht afdwingen, maar wel reflectie stimuleren op haar eigen verantwoordelijkheden, bijvoorbeeld door een onafhankelijke, divers samengestelde onderzoekscommissie hiervoor aan te stellen. Ze kan stimuleren dat lessen worden getrokken uit het verleden door kennis te delen (of onrecht negeren door onderzoek te weigeren of uitkomsten van onderzoek te negeren).

Erkenning van onrecht kan in de vorm van een publiekelijke biecht (Tutu), een duidelijke veroordeling, het afstand nemen van gedaan onrecht, door herdenking te bemoedigen of excuses aan te bieden (Wolterstorff). In mijn ogen zou het aanbieden van excuses rondom onrecht in het koloniale verleden door de overheid gepast zijn en een heilzame werking kunnen hebben.

Een voorwaarde voor een heilzaam collectief verwerkingsproces van het verleden is dat betrokken politieke en maatschappelijke leiders werkelijk de diverse gemeenschappen vertegenwoordigen en op draagvlak kunnen

rekenen (Tutu). Dit vraagt om moedige leiders, die niet in winnaars en verliezers denken, maar het goede voor allen nastreven. Het vraagt ook om betere samenwerking voor de verbreding van maatschappelijk draagvlak.

Kerken en het maatschappelijk middenveld kunnen verder gaan dan de overheid. Zij kunnen de onderlinge dialoog in de samenleving faciliteren, door in eigen kringen het gesprek niet uit de weg te gaan, of door bewust ongebruikelijke gesprekspartners op te zoeken. Veel internationale kerken werken bewust aan het overwinnen van pijn en minderwaardigheidsgevoelens. *Reprobative justice* stimuleert christenen om onrecht te blijven aankaarten, met een moreel afkeurende maar relationeel constructieve houding. Dit vraagt om actieve participatie aan het publieke debat en binnen de politieke gemeenschap die we als inwoners van Nederland vormen.

Zoals Arendt zegt, maken vergeving en beloftes het mogelijk om te werken aan duurzame verbindingen in de samenleving. Dit vraagt om een overheid die haar beloftes nakomt en haar fouten erkent, en zo streeft naar continue verbetering van haar eigen functioneren. Door excuses aan te bieden voor fouten uit het verleden, toont de overheid dat zij niet wegduikt voor haar verantwoordelijkheden. Niet omdat zij aansprakelijk is voor alles, maar om een moreel signaal af te geven aan toekomstige generaties: onrecht is niet akkoord, en een overheid die haar macht niet juist aanwendt mag daarop worden aangesproken. Alleen zo kan zij het vertrouwen van burgers in de overheid behouden.

INTERRUPTIE

Betrouwbare overheid: ook voor ondernemers

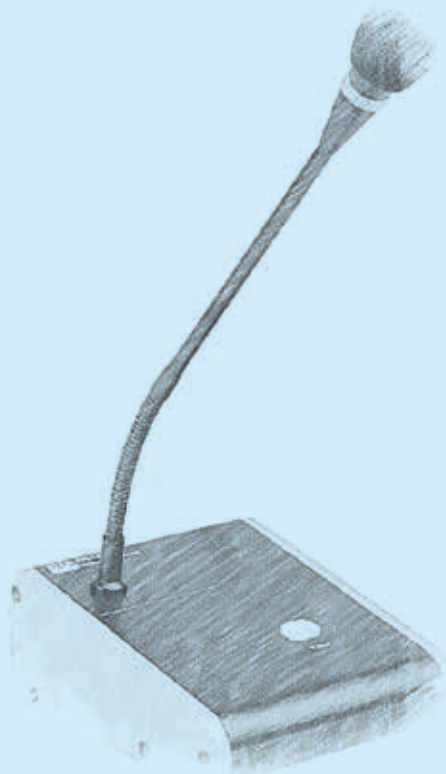
In het algemeen is er weinig belangstelling in de lokale politiek voor ondernemers en voor de inkomstenkant van de begroting en is er te weinig kennis over het belang van een sterke lokale economie voor de gemeente en de regio. Geen wonder: de gemeenteraad bestaat voor een groot deel uit ambtenaren die buiten de gemeente werken, uit mensen werkzaam in sectoren als onderwijs en cultuur en uit gepensioneerden. Er is in de politiek wel veel aandacht voor de uitgaven, en dan vooral in het sociaal domein.

Hoe zich dit gebrek aan kennis en interesse uit? Ik noem twee voorbeelden. Op een bedrijventerrein komt bijna niemand die er niet werkt, terwijl daar direct en indirect de financiële middelen vandaan komen om als raad uitgaven te kunnen doen. En als het al gaat over het bedrijfsleven, gaat het bijna altijd over dat er winst gemaakt wordt, alsof dat iets dubieus is. Ook wordt vergeten dat een groot deel van de omzet van een MKB-bedrijf bij de overheid terecht komt. Van een MKB-bedrijf met een omzet van € 700.000 gaat zo'n € 300.000 naar werknemers en ongeveer € 250.000 naar de overheid via belasting en heffingen.¹ Het is uit die middelen dat het sociaal domein bekostigd kan worden.

Overheden hebben ondernemers nodig om hun ambities waar te kunnen maken.

Denk aan de plannen voor een duurzame, circulaire, CO₂-neutrale economie. Ondernemers moeten dat mogelijk gaan maken – ambtenaren leggen geen zonnepanelen.

Kortom: ondernemers zijn belangrijk, ook als de overheid of lokale overheden daar niet zoveel oog voor hebben.

Want bedrijven en ondernemers zorgen dat er inkomen is voor de inwoners van de gemeente. Ze zorgen voor werkgelegenheid, voor innovatie en voor arbeidsplekken voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt.

Als de politieke focus altijd op de zwakkere ligt en dat ook het vertrekpunt is van een politieke visie, ontstaat er eenzijdigheid in denken en is er geen oog voor de ondernemer die ten onrechte steeds als sterke wordt gezien. Dat zorgt ervoor dat overheden in hun beleid te weinig rekening houden met ondernemers en met de factor economie.

Ik noem twee voorbeelden waarin overheden betrouwbaarder kunnen worden richting ondernemers. Ten eerste: denk na over uitvoering. Er is een overdaad aan beleidsinitiatieven vanuit de lokale overheid, maar bij de uitvoering stopt het.² Als het op uitvoering van de klimaatambities aankomt, is er onvoldoende aansluiting met de werkelijkheid waarin dat beleid gerealiseerd moet worden. Soms worden ondernemers bij de beleidsvoorbereiding niet eens betrokken, terwijl zij wel worden geacht ze operationeel te maken. Niet erg vertrouwenwekkend. Ten tweede: maak ondernemers geen melkkoe. Bij gemeentebegrotingsproblemen, zoals we die nu kunnen verwachten, wordt ineens ook gekeken naar de ondernemersfondsen. Het geld voor die fondsen wordt echter opgebracht door de ondernemers zelf. Het geeft dan geen pas dat gemeenten die fondsen willen afromen. De term onbetrouwbaar komt dan in zicht.

Kortom: ik pleit voor echte aandacht voor de toegevoegde waarde van de ondernemer die vrij is om te ondernemen, voor sterke wethouders Economische Zaken, voor meer kennis van de economie in de raad en bij de ambtenaren. Ik pleit voor echte samenwerking met ondernemers gericht op de concrete uitvoering om de maatschappelijke opgaven aan te pakken. Gemeentes zijn gebaat bij sterke ondernemers, ondernemers zijn gebaat bij een betrouwbare overheid.

AUTEUR
Herman Timmermans is ondernemer en voorzitter van Stichting CLOK. Deze stichting werkt samen met overheid en ondernemers aan een betere samenwerking tussen regionale en lokale overheden en ondernemers. Timmermans schrijft deze bijdrage op persoonlijke titel.

De decentrale rekenkamer

Kwaliteitswaarborger als kerntaak?

Inspecties, ombudsmannen, rekenkamers: er bestaan instituten te over om de kwaliteit van bestuur in de gaten te houden. We lichten één van die instituten uit: de lokale rekenkamers, die onafhankelijk onderzoeken of het bestuur doeltreffend, doelmatig en rechtmatig te werk gaat. Hoe controleren ze de kwaliteit van het lokale bestuur? En wat merkt de burger van het werk van de rekenkamers?

Door Piet van Dijk

Kerntaak | De belangrijkste taak van een rekenkamer is haar controlerende functie. Zo doen rekenkamers onderzoek naar de doeltreffendheid van het bestuur: leidt het beleid van het lokale bestuur bijvoorbeeld tot de gewenste uitkomsten? Ook onderzoekt de rekenkamer de doelmatigheid van het bestuur door de inzet van financiële middelen te controleren. Tot slot houdt de rekenkamer zich bezig met recht en bestuur. Ze controleert of een bestuur zich wel aan wet- en regelgeving houdt. In de praktijk ligt de focus van onderzoek door rekenkamers voornamelijk op de doeltreffendheid en doelmatigheid van een bestuur. Onderzoek naar rechtvaardig bestuur wordt in de regel minder uitgevoerd, behalve als er aanleiding toe bestaat om hieraan te twijfelen. Wanneer de rechtvaardigheid van bestuur wordt onderzocht, betekent dit dan vaak ook weinig goeds. Overigens heeft de rekenkamer geen formele rol als toezichhouder – dat is de raad zelf.¹

Rekenkamer en burger | Een andere functie van rekenkamers en rekenkamercommissies, is het verkleinen van de afstand tussen burger en bestuur. Door als rekenkamer de kwaliteit van het bestuur te controleren, wordt bestuur en beleid verbeterd, wat ten gunste is van de burger die de gevolgen van bestuur en beleid in de praktijk ervaart.

Naast deze indirecte vorm van invloed, proberen rekenkamers zelf ook minder vanuit een ivoren toren te werken.² Niet alle rekenkamers nemen de burger nog mee in hun onderzoeken, soms zelfs niet als het onderzoek gaat over burgerparticipatie.³ Toch zijn er wel verbeteringen te zien: zo wordt er in de rekenkamer van Metropool-Amsterdam ten minste één onderzoek per jaar gedaan dat door een burgerpanel is aangewezen.

Hoewel de raden de rapporten van de rekenkamer vaak goed ontvangen en pogen de aanbevelingen over te nemen, is hier voor de burger weinig van te merken – raden gaan immers snel weer over tot de orde van de dag. Ook in de jaarverslagen van rekenkamers staat niet of nauwelijks vermeld op welke manier het onderzoek van de rekenkamers heeft bijgedragen aan directe kwaliteitsverbetering van het lokale bestuur.

Geen nutteloos instrument | Hoewel directe gevolgen van het werk van de decentrale rekenkamer in het lokale bestuur niet altijd terug zijn te zien, controleert de rekenkamer haar eigen werk wel. Zo liet een onderzoek van de Utrechtse rekenkamer

AUTEUR

Piet van Dijk is oprichter en oud-bestuurslid van de Nederlandse Vereniging voor Rekenkamers en Rekenkamercommissies. Tot 2014 was hij voorzitter van de Rekenkamer Oost-Nederland. Daarvoor was Van Dijk jarenlang raadslid voor de ChristenUnie in Arnhem.

naar de effectiviteit van onderzoeken uit de jaren 2014-2018 zien dat het lokale bestuur de onderzoeken, die gingen over o.a. daklozenopvang en werkbegeleiding van jongeren met een beperking, niet altijd ter harte nam.⁴ Bovendien bleek uit het onderzoek dat een mogelijke doorwerking moeilijk te constateren zou zijn.

Toch is de rekenkamer geen nutteloos instrument. Hoewel kwaliteitsverbetering een mooi effect zou kunnen zijn, is dit niet de primaire taak van de rekenkamer – daar zijn de gekozen volksvertegenwoordigers in eerste instantie verantwoordelijk voor. Belangrijker is dat het werk van de rekenkamers in veel gevallen leidt tot reparatie van beleid en daarmee bijdraagt aan de instandhouding van het democratisch proces. De scheiding tussen uitvoering en controle van beleid is een groot goed en de rekenkamers dragen daar met hun controlerende functie in grote mate aan bij.

Hoe kan het beter? | Toch zou het werk van de rekenkamers nog wel verbeterd kunnen worden, en dan vooral in samenwerking met het bestuur. Zo noemt prof. Klaartje Peters in haar rapport *Twintig jaar rekenkameronderzoek: Frapper Toujours* de verbetering van de relatie tussen de rekenkamer en de raad als opstap voor een mogelijke actievere informatiepositie van de raad. Daarbij zouden aanbevelingen van de rekenkamers scherper geformuleerd kunnen worden. Door duidelijker te communiceren welke veranderingen er op welke termijn nodig zijn voor het bestuur om diens kwaliteit te verbeteren, zou het bestuur praktisch meer handvatten gegeven kunnen worden. Het uitvoeren van herhalingsonderzoek kan vervolgens

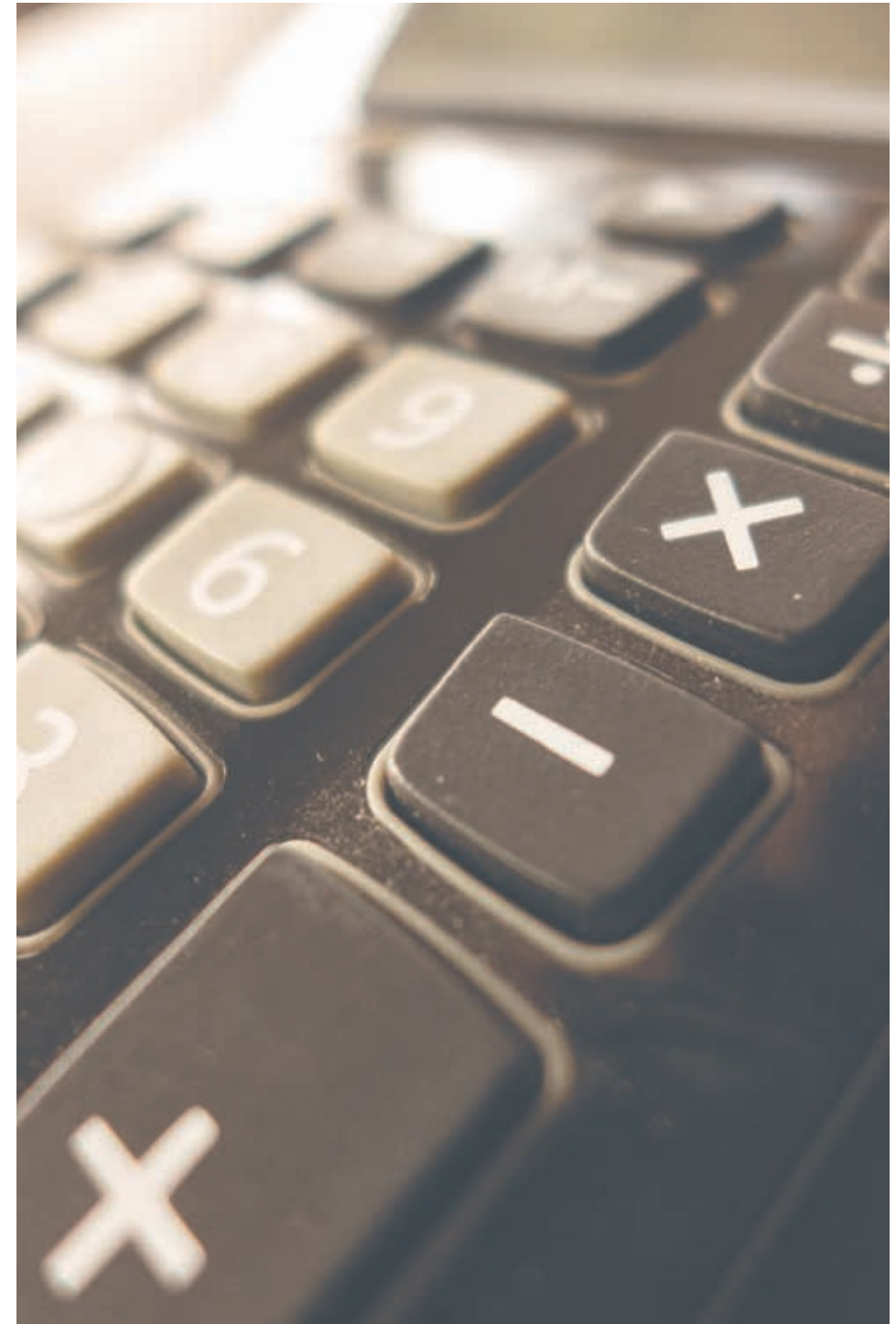
het eigen beeld van raadsleden versterken en aantonen wat raadsbesluiten waard blijken te zijn.

Bovendien zouden rekenkamers ook duidelijker de positie van burgers in beeld kunnen brengen bij het uitvoeren van hun onderzoek. Op deze manier kan de rekenkamer de focus op zowel bestuur als burger houden.

Wetsvoorstel Tweede Kamer | Een andere manier om het werk van de rekenkamer een nieuwe, kwalitatieve, impuls te kunnen geven, is de optie om deze rekenkamers financieel onafhankelijk te maken. De financiering van de decentrale rekenkamers zou dan ook bij wet geregeld kunnen worden.

In de Tweede Kamer heeft men ook aandacht voor eventuele verbeteringen van de rekenkamers. Zo wordt rond deze tijd in de Tweede Kamer het wetsvoorstel 'Versterking decentrale rekenkamers' besproken. Financiering van decentrale rekenkamers bij wet wordt hier echter niet in genoemd.

Wel bevat dit wetsvoorstel andere wijzigingen die het belang van de rekenkamers kan versterken: zo wordt het onderzoeksrecht in publieke instellingen uitgebreid tot alle overheidsinstellingen en wordt de moeite om instellingen te onderzoeken met een inkooprelatie in plaats van een subsidierelatie onderkend en wellicht gelijkgesteld aan de subsidierelatie. Ook zou de rekenkamer volgens het wetsvoorstel de raad vertrouwelijk mogen informeren. Zo gezien zouden de decentrale rekenkamers wel bij kunnen dragen aan een daadwerkelijke kwaliteitsverbetering, waarmee zowel bestuur als burger zijn gediend.

Interview met dr. Willeke Slingerland

Integriteit 2.0: opereren in grijs gebied

Een betrouwbare overheid begint bij betrouwbare overheidsfunctionarissen. In de politiek begint het bij integere politici. In haar lectoraat aan de Hogeschool Saxion onderzoekt dr. Willeke Slingerland integriteit in het openbaar bestuur. Bij het schrijven van haar proefschrift ontdekte ze dat het denken over integriteit niet aansluit bij integriteitskwesaties in de praktijk. Integriteit in netwerken is een stuk ingewikkelder dan het bijhouden van een geschenkenregister. Jezelf kunnen aankijken in de spiegel is geen garantie voor integriteit. 'Je hebt als politicus recht op moreel beraad', vindt Slingerland, en voor politieke partijen ziet ze de plicht om hun politici daarin te begeleiden.

Door Mirjam Kosten

U schreef een hoofdstuk over Nederland in een internationaal handboek over corruptie. Wat was uw boodschap? | “Voor dat boek, *Corruption, ethics and integrity in public administration* werd ik samen met een collega vanuit Australië gevraagd te vertellen over de situatie in Nederland. Zo'n vraag heeft dan vaak onbedoeld de lading: laat Nederland maar zien als voorbeeldland voor alle landen waar het slecht gaat. Wij schreven dat in Nederland de laatste jaren veel meer aandacht is voor integriteit. En we schreven dat integriteit ingewikkelder is dan lang gedacht werd. Lang was het idee dat integriteit te maken heeft met laten zien dat je niet omgekocht bent, door bijvoorbeeld het geschenkenregister in de Tweede Kamer. Die manier van denken over integriteit zou je integriteit 1.0 kunt noemen, het is een integriteitsopvatting waarin het handelen van het individu centraal staat. Die integriteit kun je afvinken: geschenkenregister, nevenfuncties rapporteren, check.”

Dit klinkt alsof er een integriteit 2.0 is. Hoe zou u die omschrijven? | “Er komt bewustzijn tot stand dat integriteit wel eens ingewikkelder zou kunnen zijn dan die legalistische, statische opvatting van integriteit. Als je met die 1.0-bril kijkt, mis je nu juist typisch Nederlandse integriteitskwesaties. Bij veel integriteitskwesaties, politieke schandalen, en ook infrastructurele misleunen is er een gemene deler: die kwesaties hebben alles te maken met netwerken. Voor de duidelijkheid, met netwerken is op zichzelf niks mis. Wat we alleen vaak zien gebeuren, is dat er in die netwerken een teveel aan vertrouwen is en een tekort aan kritisch denkvermogen. Binnen netwerken ontstaan dan allerlei een-tweetjes en meervoudige relaties die geïsoleerd niet overduidelijk problematisch zijn, maar bij elkaar toch onwenselijk bleken. Bij onderzoeken achteraf is dan vaak de conclusie dat het moeilijk te zeggen is wie waaraan schuldig is geweest en dat er weinig misstanden tot personen te herleiden zijn, maar dat er wel iets mis was met het leiderschap, de cultuur, de mogelijkheid intern aan de bel te trekken vóór je klokkenluider moet worden. Het zelfreinigend vermogen van netwerken en organisaties is een zwakke schakel.”

Jullie werd gevraagd een hoofdstuk te schrijven over Nederland als voorbeeld, maar daar kwam dus iets heel anders uit? | “We zijn in Nederland betrouwbaar en dat is iets om trots op te zijn. Tegelijk zijn er genoeg voorbeelden die laten zien dat we waakzaam moeten zijn. En dit gaat alleen nog maar over goed

PERSONALIA
Mr. dr. Willeke Slingerland is lector van het lectoraat Weerbare Democratie, verbonden aan de Academie Bestuur, Recht en Ruimte van Hogeschool Saxion. Ze promoveerde aan de Vrije Universiteit met het proefschrift *Network corruption: when social capital becomes corrupted* (Den Haag: Eleven International Publishing, 2018).

bestuur, over wat de bovenwereld doet. Want er is ook nog de onderwereld die probeert processen te ondermijnen, denk aan drugsladingen op Schiphol en in de haven van Rotterdam. Ik zou Nederland geen corrupt land noemen, omdat niet alles te koop is. Wij doen ook onderzoeken in andere landen waar dat wel zo is, waar cijfers op de universiteit te koop zijn. Dat is in Nederland gelukkig echt anders. Tegelijk zien we dat harde corruptie, steekpenningencorruptie, wel toeneemt. En één omgekochte douaneambtenaar of één politiemol brengt een heleboel criminaliteit met zich mee. Het vrijheidsdenken speelt ons in Nederland soms parten. Onze processen zijn open en gemeenten zijn dienstverlenende organisaties en dat is heel prettig. De keerzijde daarvan is dat die reflex om mee te denken kwaadwillende de mogelijkheid geeft om processen te misbruiken. Wie eenmaal een voet tussen de deur heeft en bijvoorbeeld subsidie krijgt met een foute agenda, zal door onze ambtelijke apparaten en politiek te snel als een bonafide partner gezien worden. Men denkt dan: met deze partij doen we al zaken, dat is vast grondig gecontroleerd, dus dat hoeven die vastgoedvergunningen niet opnieuw te onderzoeken. In zo'n geval ontstaat er een opeenstapeling van dienstverlenende processen met te weinig controle. Criminele organisaties weten allang dat er in Nederland wel heel veel kan. We staan aan de vooravond van een behoorlijke economische crisis, we kennen de gevallen van verhuurde schuren en loodsen op het platteland. Personeel van politie, douane en defensie blijkt steeds vaker gevoelig voor omkoping. Dat bij elkaar optellend zeg ik: er is alle reden om ook in ons land, waar veel goed gaat, waakzaam te zijn en te zorgen dat we die systemische

corruptie in Nederland voorkomen. En dat is voor veel mensen toch een wat ongemakkelijk verhaal.”

Even terug naar corruptie binnen netwerken. Hoe ontstaan die integriteitsproblemen in netwerken? | “Er zijn voorbeelden te over. Denk aan een raadslid dat over de markt loopt en daar aangesproken wordt door een oud-studiegenoot. Diegene is directeur van het plaatselijke zwembad en ze hebben ook een tijd samen gezwommen. Nu komt er een nieuw sportcentrum, en de directeur van het zwembad vraagt het raadslid om met een schuin oog even naar zijn plannen te kijken om te zien of het goed op papier staat. Misschien ook even met aandacht voor wat hij weet dat de gemeente belangrijk vindt in dat nieuwe centrum? Hier ontstaat dan een één op één relatie, die nog veel ingewikkelder kan worden. Bijvoorbeeld als de zwembaddirecteur gratis een banner voor het communicatieadviesbureau van het raadslid ophangt. Stel dat de zwembadcatelaar daar dan mee in zee gaat, dan zijn er drie relaties. Dan komt er nog de lokale pers bij met veel sympathie voor de inzet van het raadslid en de kritische vragen blijven achterwege. Het gaat hierbij om impliciete wederkerigheid en niet om je hand op steken en er direct iets voor terug krijgen. Maar door die wederkerigheid ontstaat een *inner circle* binnen de lokale gemeenschap. Het begint met een vriendelijk gesprek en in een aantal jaar ontstaat een web van relaties en gunsten waar achteraf niemand blij mee is. Dit soort situaties zien wij heel veel.”

Maar wat staat hier nu precies op het spel? | “Netwerkcorruptie lijkt soms een

“Integriteit wordt vaak opgevat als een zwart-wit kwestie, maar in een netwerksamenleving ligt dat veel subtieler.”

victimless crime, maar wat altijd op het spel staat, is publiek vertrouwen. Het lastige is dat het vaak gaat om mooie initiatieven rondom sport, muziek of infrastructuur. Waar het wringt, is dat de basis van wie er bij betrokken zijn, te smal is. Ambtenaren wordt gevraagd vergunningen met voorrang te verlenen, een opzet wordt precies zo gemaakt dat een openbare aanbesteding niet hoeft en betrokken raadsleden stellen geen kritische vragen. Als vervolgens ook de aanbesteding slordig blijkt en de bestektekeningen niet kloppen, heb je een voorbeeld van een mooi plan dat een heel vervelend dossier wordt. Wat zo ingewikkeld is, is dat er mensen bij betrokken zijn die naar eer en geweten menen het beste te doen. Maar ze snapten niet dat ze een schakel in een ontsprekend proces waren door even niet kritisch te zijn en niet ingewikkeld te doen. In netwerken gaat het fout doordat betrokkenen faciliterend optreden. Er is meestal geen mastermind dat aan de touwtjes trekt en slechte dingen wil doen. Het plan ontspoord en het probleem ontstaat *in en gedurende* het netwerk. Zo'n netwerk werkt dan niet volgens de regels van goed bestuur en besluiten worden niet democratisch genomen. Het proces gaat niet volgens de basisbeginselen

die we hebben afgesproken over besluitvorming, maar is cliëntelistisch, naar binnen gekeerd en niet conform democratie en markteconomie. Achteraf moeten we concluderen dat dit soort kwesties het publiek vertrouwen in politiek en bestuur enorm schaden.”

Wat kunnen bestuurders doen om dit te voorkomen? | “Over integriteit in netwerken is heel veel te zeggen. Het begint ermee dat bijvoorbeeld raadsleden zich moeten realiseren dat ze deel uitmaken van veel netwerken. Met Hogeschool Saxion hebben we een netwerkscan ontwikkeld om raadsleden hier inzicht in te geven. Wij gaan dan met iemand om tafel om die netwerken te tekenen: dit is je sportnetwerk, dat zijn je studievrienden en dit is je politieke netwerk. Integriteit bestaat dan niet uit gescaand worden op je morele kompas, maar uit samen zoeken naar waar je kwetsbaar kunt zijn. Dat is confronterend en vaak ook motiverend voor bestuurders. Want die netwerken hebben kwetsbaarheden, maar zijn tegelijk de verbanden waarin je zinvol bezig bent om iets moois te maken. Je hebt ze nodig en ze zorgen dat je niet vanuit een ivoren toren bestuurt. Het gaat er in de

meeste gevallen niet om dat iets niet mag, maar eerder dat je je bewust bent van je rol in zo'n netwerk en daar een verhaal omheen hebt. Je kunt daar ook anderen in een netwerk op aanspreken. Het raadslid op de markt moet weten dat zulke vragen kunnen komen, moet niet te snel aardig willen zijn en de tijd nemen om na te denken over die vraag. En dan liefst concluderen dat het in dit geval als raadslid niet handig is om daarin met die vriend mee te denken en dat ook kunnen toelichten. En nogmaals, dat begint er dus mee dat je je bewust bent van het grijze gebied waar je als politici continu in opereert. Integriteit wordt nogal eens opgevat als een zwart-wit kwestie, maar in een netwerksamenleving ligt dat veel subtieler.”

De VVD heeft een integriteitslijn: een nummer dat je kunt bellen als je advies nodig hebt. Gaat dat werken? | “Wat daar goed aan is, is dat een politieke partij haar politici op dit thema ondersteuning biedt. Dat raad ik alle partijen aan. Wat mij betreft hebben politici recht op moreel beraad en is dat niet iets wat je in je eentje uit moet zoeken. Nu worden raadsleden vaak voor ze op de lijst komen gescreend, en daar blijft het bij. Maar er ligt ontzettend veel op het bordje van lokale bestuurders en politici. Voor raadsleden is het een avondbaan naast hun andere werk terwijl de lokale uitdagingen door decentralisaties toenemen. Als politieke partij moet je dan ondersteuning bieden en mensen begeleiden. Bij Kamerleden en bewindslieden is het geen gek idee om ook na de politieke loopbaan als partij dat gesprek te zoeken. Veel carrières na die functies hebben alles te maken met de politieke loopbaan. Als een oud bewindspersoon lobbyist wordt

bij een grote speler, dan loopt diegene ook op congressen rond. Ik zou ze dat gesprek echt gunnen, juist na de politiek worden er, vaak met goede bedoelingen, veel domme dingen gedaan. Integriteit is niet alleen eigen verantwoordelijkheid en wordt nu te vaak zo gezien. Het lukt niet in je eentje want je ziet je blinde vlek niet. Dus voor iedereen geldt: realiseer je dat je in grijs gebied opereert en oogkleppen hebt, verzamel mensen om je heen die niet alleen op jezelf lijken als luizen in de pels en zoek dat morele gesprek.”

Politieke integriteit is niet alleen lokaal een issue maar ook landelijk. Wat ziet u daar spelen? | “Wat daar gebeurt is zichtbaarder omdat alle ogen vaak op Den Haag gericht zijn. In de landelijke politiek zijn nog wat extra kwetsbaarheden. Denk bijvoorbeeld aan de rol van technologie: informatie op internet heeft een enorm krachtenveld aan financiële belangen en macht en invloed spelen. Is er nog een level playingfield? Van welke communicatie maak je gebruik en heb je richtlijnen als politieke partij voor hoe je wel en niet op sociale media aanwezig bent? Dat krachtenveld speelt ook bij lobby: wie wil wat en waarom? Die korte lijnen met Shell en Unilever en grote consultancyfirma's zijn begrijpelijk. Het zijn voor Nederland belangrijke bedrijven waar betrokkenheid bij is en daarvan is veel te rechtvaardigen. Maar als je er vaak mee optrekt, zit daar solidariteit. Die kun je er niet kunstmatig uithalen. Houd dus wel scherp voor ogen dat de impact op economie en werkgelegenheid vanuit die relatie vaak wordt overschat of overdreven. Dat kan oneerlijke besluitvorming opleveren en te vaak is publiek vertrouwen dan de sluitpost.”

Boeken.

46 **Uitvoering: tussen staat en straat**
Recensie: *Leren loslaten*

48 **Verantwoordelijke ambtenaren**
Recensie: *Een draad in het weefsel*

50 **Kapitalisme bijsturen**
Recensie: *Ontspoord kapitalisme*

Uitvoering: tussen staat en straat

Door Erik-Jan van Dorp

Sandra van Thiel
Leren loslaten. 10 lessen uit 25 jaar onderzoek naar de relaties tussen ministeries en uitvoeringsorganisaties.
Den Haag: Boom, 2020
70 pagina's

Dit jaar waren de Belastingdienst en het RIVM in belangrijke mate het gezicht van de overheid. Wat deze organisaties gemeen hebben, is dat zij *uitvoeringsorganisaties* zijn die overheidsbeleid uitvoeren. Net als andere uitvoeringsorganisaties voeren zij beleid uit dat door politici is gemaakt. Zij opereren verzelfstandigd, maar leggen wel verantwoording af aan politieke bestuurders.¹ Helemaal vanzelf gaat het niet in die verhouding. Over de relaties tussen politieke bestuurders en dit type diensten schreef hoogleraar Sandra van Thiel op basis van 25 jaar onderzoek het essay *Leren loslaten*.

Leren loslaten is een interessant en ont-nuchterend boekje met tien lessen voor politici, bestuurders en ambtenaren die zich bezighouden met politiek, beleid en uitvoering. Haar eerste les – *de juridische vorm is niet bepalend voor de sturing van en functioneren van de uitvoeringsdienst* – is volgens Van Thiel de belangrijkste. Dus, of een uitvoeringsorganisatie nu een agentschap, een zelfstandig bestuursorgaan of een rechtspersoon met een wettelijke taak is, uiteindelijk is dat niet doorslaggevend voor kwaliteit van de relatie tussen bestuur

en uitvoering. Die wordt meer bepaald door 'zachte' factoren en de persoonlijke relaties tussen bestuurders en de managers van uitvoeringsdiensten. Andere lessen, zoals *leer van elkaar en heb realistische verwachtingen van verzelfstandiging*, zijn tegelijkertijd ook kleine tijdsachines, waarmee Van Thiel de ontwikkeling, verspreiding en de *coming of age* van verzelfstandigde uitvoeringsdiensten duidt. Door de jaren heen zijn de grootse verwachtingen her en der bijgesteld en zijn veel bestuurders en ambtenaren – en parallel daaraan bestuurskundigen – wijzer geworden over wat verzelfstandiging vermag.²

Op toegankelijke wijze introduceert Van Thiel concepten die helpen om de relatie tussen de politiek en uitvoering beter te begrijpen. Zo gebruikt zij bijvoorbeeld het *lege-nestsyndroom* (p. 41). Er is altijd veel aandacht geweest voor de overheidsorganisatie – het kind – dat zelfstandig moet worden, maar Van Thiel benadrukt dat na de verzelfstandiging de achterblijvende politici en bestuurders ook moeten wennen aan het lege nest waaruit 'hun' diensten zijn gevlogen. Ook biedt het essay nuttige taal om de relatie tussen politiek en uitvoering te duiden. Bestuurders kunnen een uitvoeringsorganisatie zien als een *agent* die de opdrachten uitvoert namens henzelf als *principaal*. Dit impliceert dat de *agent* andere belangen nastreeft en scherp gecontroleerd moet worden door de *principaal*. De relatie is gebaseerd op wantrouwen. Een tweede benadering is die van *rentmeesterschap*. Deze benadering is gebaseerd op vertrouwen en veronderstelt dat de politiek en uitvoeringsdiensten grotendeels overlappende belangen en motivaties hebben en suggereert een meer gelijkwaardige relatie. Voor beide benaderingen biedt Van Thiel

instrumenten om de verantwoordingsrelatie vorm te geven (p.35).

Van Thiel biedt volgens mij drie aanleidingen voor reflectie voor bestuurders. Allereerst, gunt u uitvoeringsdiensten hun *soevereiniteit in eigen kring*? Dat is namelijk de kern van *leren loslaten*. Van Thiel pleit voor terughoudendheid in het uitoefenen van het politieke primaat. Politiek en deugdelijke dienstverlening zijn immers twee verschillende domeinen. Uiteraard gaat de politiek over haar eigen agenda en mag zij zich met alle details bemoeien. Dat is het voorrecht van de politiek – en soms ook hard nodig.³ Het leidt echter ook tot veel ongewenste neveneffecten en gestapelde regelgeving.⁴ Daarnaast, *investeert u in volwassen politiek-ambtelijke verhoudingen*? Van Thiel adviseert dat politici en bestuurders niet alleen geïnteresseerd moeten zijn als er iets misgaat, maar een doorlopende relatie moeten onderhouden. Respect, wederkerigheid en ruimte vormen hier de randvoorwaarden. Voor managers van uitvoeringsdiensten geldt dat zij op hun beurt hun politieke bestuurders niet verrassen (*no-surprises principe*). Ten derde, *onderhoudt u de verhoudingen met uw uitvoeringsdiensten als een principaal-agentrelatie of als een rentmeesterschapsrelatie*? Handelt u op basis van vertrouwen of wantrouwen? Beiden kunnen voorkomen. De ene is niet altijd beter dan de andere, maar ze vereisen wél elk een heldere roloppvatting en verschillende vormen van verantwoording.

Een uitvoeringsorganisatie is de schakel tussen staat en straat. Haar dienstverlening is van groot belang voor een betrouwbare overheid. Die staat niet op zichzelf, maar bevindt zich onder andere in een politiek-ambtelijke context. Van Thiel lessen over loslaten helpen bij het handelen in die context.

Verantwoordelijke ambtenaren

Door dr. Robert van Putten

Ellen Boleij
Een draad in het weefsel.
Overheidsbeleid maken met Hannah Arendt
Leusden: ISVW Uitgevers, 2020
205 pagina's

Een beleidsmaatregel die begint met goede intenties, kan intens ontsporen in de uitvoering. Dat laten de recente parlementaire verhoren naar de kinderopvangtoeslagfraude haarscherp zien. Fraudebestrijding ontspoort in een stelselmatige en onterechte belaging van specifieke groepen ouders. De ambtelijke en politieke leiding stond erbij en keek weg, of kreeg signalen vanuit de organisatie nauwelijks door. Vanzelfsprekend zal de vraag gesteld worden: hoe kan dit in de toekomst voorkomen worden?

Tegen deze achtergrond verschijnt het boek *Een draad in het weefsel: overheidsbeleid maken met Hannah Arendt* precies op tijd. De auteur is jurist en inmiddels gepensioneerd ambtenaar, met decennialange ervaring in de uitvoering van overheidsbeleid. In 2018 promoveerde ze aan de Radboud Universiteit Nijmegen met een Engelstalig proefschrift over de betekenis van de beroemde Joods-Duits-Amerikaanse politiek denker Hannah Arendt voor goed overheidshandelen. Nu, twee jaar verder, heeft ze een Nederlandstalige publieksversie gemaakt, met als beoogde lezer de uitvoerend ambtenaar.

Boleij wil medewerkers van overheidsdiensten die direct met burgers in contact staan stimuleren en ondersteunen om te werken aan geloofwaardig overheidsbeleid. Het gaat haar om de professionals in de frontlinie, ook wel de 'street-level bureaucrats' genoemd. Dat doet ze vanuit de overtuiging dat geloofwaardig overheidsoptreden begint met vertrouwen, en daarin spelen uitvoerders een belangrijke rol.

Geloofwaardig overheidsoptreden bestaat volgens Boleij niet alleen uit het handhaven van regels en protocollen (de rationeel-technische dimensie van bureaucratie en de juridische dimensie van wetgeving), maar ook in de manier waarop uitvoerders verbinding maken met burgers en hun vragen, verlangens en zorgen (de sociale en morele dimensie).

De diagnose van Boleij is dat de overheid in de omgang met burgers deze sociale en morele dimensies, de verbinding met de leefwereld, te veel uit het oog is verloren de achterliggende decennia. De taal van management en regelgeving heeft de overhand gekregen, terwijl contact met de burger bij uitvoeringsdiensten is geautomatiseerd en gedigitaliseerd.

De oplossing zit daarom niet in nog meer regels of protocollen, het nog verder perfectioneren van (digitale) systemen, het mechaniek van de bureaucratie. Precies daar ging het immers fout. Het gaat om herstel van de sociale en morele dimensie van overheidshandelen. Deze dimensies vormen de voedingsbodem van ons rechtssysteem. 'Beheersmaatregelen van het management hebben een bron in de sociale dimensie waarin nagedacht wordt over hoe we het beste met elkaar kunnen omgaan in een complexe samenleving' (p.25).

In de geest van Arendt pleit Boleij er daarom voor om het werk van de

uitvoerende overheid niet slechts als automatische gehoorzaamheid aan politieke plannen te zien. Goede uitvoerders zien zich als partners van de politiek en weten zich zelfstandig verantwoordelijk voor een goede uitvoering van diensten. Lopen uitvoerders vast in de regels, dan moeten ze dat aankarten. Een fundamentele voorwaarde daarvoor is dat uitvoerders zelf nadenken, aldus Boleij. Of in het vocabulaire van Arendt, in staat zijn te 'oordelen'.

Een groot deel van haar boek gaat vervolgens over wat Arendt met dat oordelen bedoelt. Dat blijkt veel meer te zijn dan alleen regels volgen. Feiten en rationele overwegingen vormen de basis, maar waarden, persoonlijke integriteit, *common sense*, gevoel en zintuigen doen er ook toe. Het besef dat er iets niet pluis is in de uitvoering, begint vaak met een gevoel in de onderbuik – luister daarnaar, is het devies.

Hoewel Boleij voortdurend de uitvoerder expliciet aanspreekt, is het bepaald geen zelfhulpboek met een lijst van *to do's*. Eerder is het een filosofisch geformuleerd advies, waarin ze uitdaagt tot een radicaal andere kijk op professionaliteit. Ze stimuleert om voorbij de handelingsrepertoires van beheersing te kijken. Respect voor menselijke waardigheid loopt als een rode draad door haar herwaardering van de sociaal-morele dimensies van geloofwaardig overheidsoptreden heen.

Deze benadering maakt haar boek een verademing om te lezen. Hoewel niet de primaire doelgroep, is het toch te hopen dat ook overheidsmanagers en politici dit boek zullen lezen. Zij zullen immers uitvoerende medewerkers wel de ruimte moeten gunnen om verantwoordelijkheid te nemen en zelfstandig te oordelen *en* zelf ontvankelijk moeten worden voor signalen dat regels ontsporen.

Kapitalisme bijsturen

Door Wouter de Jong

Bert de Vries
Ontspoord kapitalisme. Hoe het kapitalisme ontspoorde en na de coronacrisis kan worden hervormd.
Amsterdam: Prometheus, 2020.
688 pagina's

Oud-minister en CDA-coryfee Bert de Vries heeft zich grondig verdiept in de ontwikkeling en de ontsporing van ons sociaaleconomisch systeem. Het boek is actueel en komt met oplossingsrichtingen. De Vries draagt uitgewerkte ideeën aan voor een rechtvaardiger en duurzamere economie en alternatieve vormen van samenwerking in Europa.

De Vries laat in zijn boek zien dat in het kapitalisme tegenover productieverbetering en productiegroei, altijd 'creatieve destructie' staat, die delen van de samenleving treft en waar tegenkrachten tegen moeten worden ontwikkeld. Hij bespreekt ook de opkomst van 'hyperglobalisering' en de 'globaliseringsparadox': vrijhandelsverdragen belemmeren de mogelijkheden om nationaal prioriteiten te stellen en vervreemden daarmee de kiezer van de politiek. De Vries is duidelijk voorstander van een sterke rol van de natiestaat. De naweën van de financiële crisis, toenemende geopolitieke spanningen, gecombineerd met de bestrijding van de economische gevolgen van de coronacrisis, maken dat dit inmiddels bijna ongemerkt mainstream denken is geworden. Zijn boek is te laat uitgekomen

om rekening te houden met de enorme uitgavenimpuls die overheden momenteel doen om de gevolgen van de coronacrisis te bestrijden. Zijn pleidooi voor het loslaten van harde limieten voor begrotingsstekorten, overheidsschuld en monetaire financiering is eerder opgevolgd dan hij had kunnen vermoeden.

Het boek bevat voorstellen om ontsporingen van het kapitalisme te bestrijden, meer crisisbestendig te maken en beter in dienst te stellen van het algemeen welzijn. Voorstellen die zeker het overwegen waard zijn, omdat ze als remedies worden gezien voor grote maatschappelijk vraagstukken. Ik behandel twee opvallende ideeën.

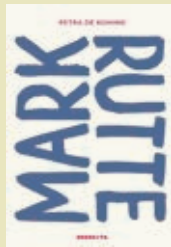
Allereerst pleit hij voor het afschaffen van de euro in combinatie met een Europees wisselkoersmechanisme (de 'bancor'). De door de euro beoogde convergentie tussen de verschillende economieën heeft volgens hem niet plaatsgevonden. De Vries onderbouwt dat eigenlijk alleen Duitsland en Nederland economisch hebben geprofiteerd van de euro en de meeste andere eurolanden niet. Natuurlijk zijn er ook geopolitieke overwegingen om juist aan de euro vast te houden, maar dat kan eigenlijk alleen maar bij een meer politieke Unie en daar is bij de lidstaten te weinig steun voor. In de huidige Europese verhoudingen is juist uit democratische overwegingen een ruimer instrumentarium voor eigen monetair beleid van landen op zijn plaats, zonder de voordelen van de Unie helemaal op te geven. Het afhaken van de bevolking van de reguliere politiek in landen als Griekenland en Italië heeft ook te maken met de onmacht van nationale overheden om een eigen financieel-economisch beleid te voeren. Het huidige doormodderen leidt alleen

maar tot toenemende spanningen. Overigens is De Vries wel zo realistisch om op te merken dat zo'n stap alleen zinvol is als Duitsland zich er bij aansluit.

Een tweede idee is de overgang van een grotendeels privaat naar een publiek geldsysteem. Een groot deel van het 'nieuwe geld' dat in de afgelopen twintig jaar is gecreëerd, is 'verdwenen' in het financiële systeem: het opblazen van aandelenkoersen en vastgoedprijzen. Als geldscheppen weer een publiek monopolie wordt, dan kan 'geldscheppingswinst' door overheden worden gebruikt voor verbetering van collectieve voorzieningen en het algemeen welzijn. De Vries noemt meerdere manieren waarop 'nieuw' geld door centrale banken kan worden ingezet: het financieren van een deel van de overheidsuitgaven; het terugdringen van het begrotingstekort of aflossen van de staatschuld, maar ook: direct geld naar burgers overmaken. Daarmee ontstaat ruimte in crisissituaties voor directe vraagstimulering. Uiteraard zijn er grenzen aan hoe ver de overheid daarmee kan gaan, maar De Vries rekent uit dat een derde deel van het Nederlandse aandeel in het maandelijkse opkoopprogramma van tachtig miljard van de ECB, al ruimte geeft voor een verhoging van de uitgaven van de Nederlandse overheid van twintig miljard per jaar. Nu verdwijnt die twintig miljard in de financiële economie en versterkt de ongelijkheid – zonder dat er reële welvaartswinst tegenover staat.

De Vries komt met radicale ideeën om het ontspoorde kapitalisme weer op de juiste weg te krijgen. Wat mij betreft verdienen ze nadere bestudering, omdat ontspoord kapitalisme dat doorgaat op de ingeslagen weg, ook radicale maatschappelijke gevolgen heeft.

Gesignaleerd.

Petra de Koning | *Mark Rutte*
Leiden: Brooklyn, 2020 | 220 pagina's

NRC-journalist Petra de Koning portretteert premier Mark Rutte, die sinds oktober tien jaar minister-president is. Zo'n biografie kun je lezen vanuit de gedachte 'keep your friends close and your enemies closer', maar Rutte roept niet zoveel vijandigheid op blijkt uit onderzoek van I&O-Research. Maar liefst 59% van de respondenten zou Rutte op zijn of haar kinderen laten passen. Alleen Marijnissen (SP) en Segers troeven dat af met 61%. Relevantier: 44% wil Rutte nog vier jaar als premier.

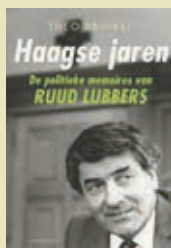
Johan Snel
De zeven levens van Abraham Kuiper. Portret van een ongrijpbaar staatsman
Amsterdam: Prometheus, 2020 | 400 pagina's

Het is in het Kuiperjaar dat deze lijvige biografie van Johan Snel het licht ziet: honderd jaar na zijn dood blijven Kuiperwerk en Leven fascineren. Het boek beschrijft Kuipers veelzijdigheid in zeven eigenschappen en rollen: alpinist, wereldreiziger, spreker, wetenschapper, activist, journalist en staatsman.

Cees Zweistra | *Verkeerd verbonden. Waarom sociale media ons eenzaam maken en hoe je dat kunt voorkomen*
Utrecht: Kok Boekencentrum, 2020 | 128 pagina's

Zweistra filosofeert over eenzaamheid in een tijd waarin we meer dan ooit technisch met elkaar kunnen verbinden. Hij laat de implicaties zien van toenemende eenzaamheid die individuen ziek maakt en ook de maatschappij beschadigt. Zweistra is vooral benieuwd naar de rol van nieuwe technologie hierin: hoe kan het dat al die techniek die ons zou moeten verbinden, eenzaamheid niet oplost?

Theo Brinkel
Haagse jaren. De politieke memoires van Ruud Lubbers
Amsterdam: Ambo|Anthos, 2020 | 432 pagina's

Dit keer geen biografie maar memoires. Al in 1995 was het boek, gebaseerd op vijftien gesprekken met Lubbers, klaar voor publicatie, maar die ging niet door wegens 'te gevoelig'. Lubbers schetst indringend de eenzaamheid die een positie als de zijne met zich meebrengt.

Theo Boer, Elise van Hoek en Dick Mul (red.)
Geboren, niet gemaakt. Reflecties op het levensbegin.
Amsterdam: Buijten en Schipperheijn Motief, 2020 | 240 pagina's

Welk ongeboort leven is beschermwaardig en welk niet? Deze bundel van het Lindeboominstituut bespreekt kwesties rondom het levensbegin: vruchtbaarheidstechnieken, genetisch onderzoek, abortus, embryoselectie. De auteurs bespreken deze onderwerpen vanuit verschillende disciplines: ethiek, recht, politiek, theologie. Het is een welkome bijdrage aan een debat dat moeizaam verloopt.

Anne Applebaum | *De schemering van de democratie. Over de verlokkingen van een autoritair systeem.* | Amsterdam: Ambo|Anthos, 2020 | 224 pagina's

Applebaum woont afwisselend in de Verenigde Staten en in Polen. Ze schrijft over politieke verschuivingen in democratieën als Polen en Hongarije en ook de VS die zo fundamenteel zijn dat vriendschappen breken en families uiteenvallen. In *De schemering van de democratie* probeert ze scherp te stellen op die aantrekkingskracht van autoritaire politiek. Is het genuanceerde verhaal simpelweg te ingewikkeld? Of stemmen mensen vooral voor hun korte termijn financiële gewin?

Josse de Voogd | *Gelaagd land. Een reis door de politieke kaart van Nederland*
Amsterdam: Atlas Contact, 2020 | 256 pagina's

Wanneer er in de Kamer weer eens gesproken wordt over 'de regio' als synoniem voor alles wat niet-Randstad heet, is het tijd dit boek er bij te pakken. De Voogd, bekend van zijn geografische politieke analyses, laat in dit boek de samenhang tussen politiek en geografie zien. Zelfs grondsoorten blijken van belang: Drentse zanddorpen zijn liberaal en veendorpen meer populistisch. Een aanrader voor wie zich wil blijven herinneren dat Nederland divers is en dat locatie er ook politiek toe doet.

Gert Jan Geling
Ik hou van Holland. Pleidooi voor patriottisme
Amsterdam: Prometheus, 2020 | 224 pagina's

Houden van je land, dat lukt de één beter dan de ander. Het lukt in het ene land ook beter, dan in het andere. Nederland kent in het algemeen geen sterk patriottisme en in de gezelschappen waar het er wel is, dreigt het ook vaak te ontsporen. Geling betoogt in dit boek dat we patriottisme nodig hebben en dat er ook een inclusieve variant mogelijk is.

Actueel.

- 56 De coronacrisis en goed burgerschap:
een culturele diagnose
Door Ringo Ossewaarde en Roshnee Ossewaarde-Lowtoo
- 61 Er is altijd een keuze
Column door Wouter Beekers
- 62 Bruggenbouwers en heilige woede
Door Hepke Deelstra
- 68 Ja/ maar: Coalitiedeelname
Door Harold Hofstra en Henk Baas
-

De coronacrisis en goed burgerschap: een culturele diagnose

De coronacrisis van de afgelopen acht maanden heeft de Nederlandse cultuur en de Nederlandse democratie op de proef gesteld. De uitslagen laten de broosheid van een moderne beschaving en van de Nederlandse democratie zien. Redelijke conversaties zijn tot geschreeuw, schelden en spugen verworden. Oog en hart voor het *bonum commune* - het gemeenschappelijk goed - heeft plaatsgemaakt voor wantrouwen, een sterke drang tot zelfbehoud, en verbaal en fysiek geweld tegen hulpverleners en politici. De polarisering tussen de politieke elite en het volk en tussen burgers onderling lijkt toegenomen te zijn. Dit verval van democratie is uiteraard niet aan een pandemie te wijten, maar eerder aan een zwakke democratische geest, antidemocratische structuren en zwak ontwikkeld burgerschap.

Door Ringo Ossewaarde en Roshnee Ossewaarde-Lowtoo

Goed burgerschap, als begrip en praktijk, is ontstaan in de oude Atheense stadsstaat na overwinning in de Perzische oorlogen. De grote Atheense staatsman Pericles slaagde erin om de oorlogsbuit en opbrengsten van koloniale uitbuiting en grootschalige slavernij aan te wenden voor de vorming van een hoogwaardige humanistische cultuur die democratie en goed burgerschap mogelijk zouden maken. De gestalte die die oude 'democratie' kreeg, was sterk bepaald door de patriarchale cultuur (en constante oorlogen) in de oudheid. Vrouwen, kinderen, slaven (die vaak overwonnen volkeren waren) en tijdelijke inwoners zoals reizigers, waren niet gemachtigd om deel te nemen aan politieke debatten en besluiten. Democratie en dus burgerschap was de politieke zaak van vrije mannen die gecultiveerd genoeg werden geacht om op democratische wijze met elkaar te converseren. Het spreekt voor zich dat een discussie over de koers van een samenleving gemakkelijker te voeren was met duizend mannen dan met een paar miljoen mensen die slechts beperkte mogelijkheden van cultivering hebben.

De hedendaagse Nederlandse democratie is inclusief, in de zin dat de meeste volwassenen die over de Nederlandse nationaliteit beschikken hun stem mogen laten horen via verkiezingen. Goed burgerschap bestaat echter niet louter uit het verkiezen van politieke vertegenwoordigers. Goed burgerschap wordt niet alleen van de politieke vertegenwoordigers (de politieke elite) verwacht, maar ook van allen die niet noodzakelijkerwijs politiek bekwaam en actief zijn. Hierin ligt ook de broosheid van de moderne democratie, die brozer is dan de oude democratie. De burger in de oude democratie kreeg doorgaans een rijke culturele en politieke opvoeding die hem in staat stelde om zichzelf te sturen, redelijk en rechtvaardig te zijn, en zijn eigen belang onderschikt te maken aan het hogere belang van de *bonum commune*. Velen slaagden er niet in om dit politieke en culturele ideaal te verwezenlijken, want zelfbehoud, eigenbelang, nijd en jaloezie zijn al te menselijke valkuilen. Echter, van de zogenaamde moderne burgers van vandaag wordt niet eens verwacht dat ze dit ideaal nastreven. Van moderne burgers wordt door overheden verwacht dat zij de taken van de niet-burgers – vrouwen en slaven – in de oudheid verrichten en de bekwaamheid daartoe verwerven: ze dienen vooral voor een welvarende en constant draaiende economie te zorgen.

De cultivering van goed burgerschap als politieke opdracht wordt voor het eerst bediscussieerd door Socrates, zoals is terug te lezen in de werken van Plato. Een goede burger is een onderwezen wezen, wiens taal, verlangens en denken zijn gevormd door de dichtkunst, wijsbegeerte en wetenschap.

AUTEURS
Dr. Ringo Ossewaarde is als universitair hoofddocent bestuur, samenleving en technologie verbonden aan de vakgroep bestuurskunde van de Universiteit Twente.

Dr. Roshnee Ossewaarde-Lowtoo is als gastonderzoekster verbonden aan de Tilburg School of Catholic Theology van Tilburg University.

Bovenal is een goede burger gevormd om ontvankelijk te worden voor het goede, naar het goede te verlangen, het goede te begrijpen, en, uiteindelijk, het goede te doen. Dat gemeenschappelijke goede was voor veel denkers en politici in de oudheid datgene wat de politieke gemeenschap ten goede kwam en versterkte. Deze gemeenschap was echter geen gemeenschap in de zin van een verzameling van mensen, een gezin, familie, noch een stam. Die politieke gemeenschap van de oude democratie bestond krachtens de redelijkheid, rechtvaardigheid, moed en gemeenschapszin van gecultiveerde burgers. De goede burger is niet alleen rechtvaardig en onbaatzuchtig jegens zijn gezin, familie of vrienden, maar ook jegens zijn stadsgenoot (of landsgenoot, in de moderne democratie) die geen bloedverwant van hem is of niet uit de eigen kring afkomstig is. Dit ideaal van de goede burger is duidelijk een verheven ideaal. Te verheven volgens sommigen. Zo meende de spreekbuis van het volk, de uit Genève afkomstige Jean-Jacques Rousseau, dat alleen goden goede burgers konden zijn. Gegeven de menselijke tekortkomingen en beperkingen moet democratie vooral worden begrepen als een politieke aspiratie die een volk dwingt om op een hoger, iets meer goddelijk, cultureel en politiek niveau te geraken.

In de moderne wereld zijn vormen van democratische zelfsturing te vinden onder inheemse gemeenschappen (zoals de Zapatistas in Zuid-Mexico) en sommige 'ecodorpen', wereldwijd, die zich expliciet als democratische coöperaties presenteren.¹ Wat ze gemeenschappelijk hebben is het belang dat zij aan collectieve besluitvorming, rechtvaardigheid en solidariteit toeschrijven, en hun zorg voor het *bonum commune* (onze planeet), voorbij het

eigenbelang en de obsessie met economische groei. Sowieso veronderstelt democratie kleinschaligheid (en dus decentralisatie), die de fysieke voorwaarde is voor de politieke deelname en betrokkenheid van alle volwassenen die daartoe intellectueel en praktisch uitgerust zijn. Deze betrokkenheid bestaat niet louter uit het braaf uitvoeren van beslissingen genomen door politiek leiders, maar mondt ook uit in het samen denken over problemen en mogelijke oplossingen - waarbij de lasten door alle betrokkenen worden gedragen. Zelfsturende ecodorpen en andersoortige gemeenschappen zijn echter beslist niet genoeg om de grootschalige niet-democratische structuren - zoals de marktmentaliteit en de geconcentreerde macht van industriële oligarchieën - tegen te gaan. Wel zijn ze een levensschool om democratische waarden en goed burgerschap te leren en te oefenen.

Afgezwakte vormen van het democratisch ideaal en het streven ernaar zijn soms te vinden op bijzondere scholen en in sommige universitaire opleidingen binnen de geesteswetenschappen. Echter, meer algemeen en vanzelfsprekend is de politieke aspiratie naar economische welvaart en comfort, en dus ook naar sociale mobiliteit. Met andere woorden, een zwakke aspiratie naar democratie en goed burgerschap wordt gecompenseerd door de meer haalbare doelen van economische groei en technologische ontwikkeling die doorgaans verbeterde bestaansvoorwaarden genereren. Goed burgerschap is vele malen moeilijker te cultiveren dan het verwezenlijken van materiële prestaties, omdat het zo veel vereist van de menselijke geest. Het houdt dialoog, luisteren, nadenken, het verkennen van meerdere mogelijkheden

en het leggen van verbindingen in. Het vereist vertrouwde met alle aspecten van de menselijke werkelijkheid en de bereidheid om oude gewoontes te doorbreken. De vorming tot burgerschap is tijdrovend, vergt geduld en vanuit economisch perspectief is zij niet zo rendabel omdat de directe resultaten niet altijd zichtbaar zijn.

Redelijkheid | Het is in deze context van een zwakke moderne democratie, beperkt burgerschap, een haast afwezige politieke gemeenschap in een technologische samenleving, dat de coronacrisis zich aandient.² Gezien deze achtergrond is het niet verrassend dat het verzoek van de overheid om het eigen comfort, gemak en gewoontes opzij te zetten, heftige emoties en reacties heeft uitgelokt. Het geluid dat individuele autonomie wordt aangetast laat vooral het ondemocratische karakter van de Nederlandse cultuur zien. Er is geen sprake van een politieke gemeenschap maar wel van losse individuen die zich in allerlei clubjes en partijen verschuilen, om vervolgens hun collectieve egoïsme te kunnen uiten. Als individuen maken ze gretig gebruik van de sociale media om hun ongenoegens en opgekropte emoties te spuien.

Demogogen hebben ook van deze nieuwe crisis geprofiteerd door op de vermeende of ervaren kloof tussen de politieke elite en de zogenaamde 'gewone man' in te spelen. De elite wordt als parasitair en onwetend afgeschilderd. Volgens dit populistische narratief wordt het volk, dat over een gezond boerenverstand beschikt, geplunderd en vernederd door de elite.³ Is het dan zo ongeloofwaardig dat deze elite corona heeft verzonnen om het volk in bedwang te houden? De vervaging tussen waar-

heid en leugen - die al gaande was voor de coronacrisis - heeft het mogelijk gemaakt om nog meer verwarring en tweedracht te zaaien. Demagogen manipuleren de emoties van reeds gefrustreerde, teleurgestelde mensen. Populisme kan alleen floreren als in Nederland democratische normen van denken, spreken en emotionele ontwikkeling zó zijn vervallen tot het uitwisselen van onderbuikgevoelens, dat de taal van de democratie niet langer wordt gesproken en de democratische conversatiekunst niet langer wordt beheerst.

Het verval van de democratische conversatiekunst en dus de afwezigheid van een goede dialoog - die luisteren, inlevingsvermogen en ontvankelijkheid voor het vreemde veronderstelt - manifesteert zich in de suboptimale relatie tussen de politieke elite en 'gewone' burgers, en tussen burgers onderling: tussen de 'coronagelovigen' en de nuchtere Nederlanders, tussen de 'schapen' en de vrije of kritische mensen. Geconfronteerd met het onredelijke gedrag van mensen die hamsteren, voorzorgmaatregelen aan hun laars lappen en hun frustratie in allerlei vormen van geweld uiten, reageert een teleurgestelde en verbaasde premier Rutte met "hamsteren is niet sociaal", "gewoon je bek houden" en "blijf met je poten van anderen [politici en politie] af". Een democratie kan niet bestaan zonder een bepaalde mate van redelijkheid, die dialoog mogelijk maakt, op basis van onderlinge verbondenheid door wederzijds vertrouwen, respect en goedgezindheid.

Vanuit die redelijkheid ontstaat kritiek van een heel andere aard dan de kritiek op de sociale media. 'Democratische kritiek' is niet gemotiveerd door het eigenbelang, eigen comfort en niet-onderbouwde mening, maar is gemotiveerd

door redelijke overwegingen en hart voor het *bonum commune*, door de bekommernis om de ander.

Verwaarloosd burgerschap | Echter, we zitten nu, in tijden van corona, met de gevolgen van een structurele verwaarlozing van het cultiveren van burgerschap en democratisch leiderschap. Deze constatering wordt bevestigd door de in mei 2016 verschenen notitie van het Sociaal en Cultureel Planbureau met de titel *Gedeelde Waarden en een Weerbare Democratie*.⁴ Dit is ook de aanleiding voor het nieuwe wetsvoorstel 'Aanscherping Burgersopdracht Onderwijs'.⁵ Het gebrek aan 'wederzijds respect, tolerantie en verdraagzaamheid' wordt in dit laatstgenoemde document aangestipt (p. 6).

In Nederland leven we vooralsnog in een democratie, hoe zwak of vervallen dan ook, en mogen we de democratische hoop op een politieke gemeenschap niet opgeven. Een pandemie is wellicht niet het meest opportune moment om goed burgerschap en democratisch leiderschap te leren. Echter, zij biedt een moment om eens wat dieper na te denken over de problematische politieke en culturele aspecten van de coronacrisis en daar wat aan doen. Het Nederlandse individualisme – en in sommige gevallen, ronduit egoïsme – is beslist niet het enige aspect van de crisis. De openlijke minachting voor de coronamaatregelen heeft ook met weinig vertrouwen in de overheid te maken. De overheid heeft duidelijk de culturele aspecten van de coronacrisis over het hoofd gezien, maar is ook zelf onderdeel van deze crisis door haar niet zo democratische aanpak. Corona was weer een probleem dat door experts en

technologie opgelost zou moeten worden. Bijzonder in de corona-aanpak is dat nu juist van alle instanties het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) de rol van expert krijgt toebedeeld, terwijl het als ministerieel kennisinstituut maar zeer beperkt gezag heeft en ook een bepaalde vijandigheid jegens zijn beperkte expertise uitlokt.⁶ Een meer omvattende commissie die diverse perspectieven en vormen van wijsheid vertegenwoordigt was wellicht meer legitiem geweest en had meer vertrouwen kunnen winnen. Het blijft uiteraard speculeren of zo'n commissie in staat was geweest om de democratische conversatiekunst uit te oefenen en zichtbaar te maken.

Het nieuwe wetsvoorstel van minister Slob om het burgerschapsonderwijs aan te scherpen is veelbelovend, ondanks het feit dat de valse indruk wordt gewekt dat een vervallen burgerschap begon met de migratiestromen en bijbehorende integratieproblematiek. De kracht van het voorstel ligt vooral in de verwijzing naar het fundament van een democratie, namelijk, de menselijke waardigheid, waarvan vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit afgeleid zijn (p. 16). Alle Nederlanders horen deze basiswaarden eigen te maken door ze te oefenen, het liefst thuis, maar ook op scholen en alle andere ontmoetingsplaatsen, zoals verenigingen, maatschappelijke instellingen, buurt, geloofsgemeenschappen en digitale forums. Ook de media heeft de democratische verantwoordelijkheid om burgerschap te bevorderen (p. 15). De kans van slagen is echter afhankelijk van onze politieke en culturele bereidheid om de allerhoogste waarde toe te schrijven aan de cultivering van de menselijke geest, boven alle andere waarden.⁷

Er is altijd een keuze

“We hebben geen keuze.” Met deze zin sprak onze minister-president ons herhaaldelijk aan op onze gezamenlijke verantwoordelijkheid. Het is goed als 's lands leider in crisistijden een gevoel van urgentie weet te verwoorden. Toch zit ik met een tamelijk principiële probleem. De uitspraak ‘we hebben geen keuze’ staat namelijk toch wel haaks op het idee van democratie.

We kennen die leuze ‘geen keuze’ uit internationaal verband. “*There is no alternative*”, zei Thatcher over het neoliberalisme. Ook in de Europese eenwording werd deze leuze meer dan eens gebezigd. Terecht heeft de christelijke politiek zich altijd fundamenteel verzet tegen dat ‘TINA’-denken. De democratie draait namelijk om gesprek: het gesprek over de goede samenleving. Dat is heel precair. Met miljoenen mensen bestaan er niet alleen nogal wat verschillende beelden over wat dat goede precies is, ook zijn er nogal wat wegen denkbaar om dat goede te bereiken. Je kunt daar stevige ruzie over krijgen. De democratie geeft ons een vorm om dit potentiële conflict vreedzaam te blijven beslechten en de gezamenlijkheid in het compromis te blijven zoeken. “We hebben geen keuze” is een ondemocratische uitspraak, die niet alleen het draagvlak voor beleid onder druk zet, maar zelfs een bedreiging vormt voor de bereidheid om mee te doen aan het gesprek over dat beleid. Het is een uitspraak die de vrijheid beperkt, en daarmee ten diepste geen appel doet op onze verantwoordelijkheid.

Premier Rutte gebruikte in de herfst het beeld van de hamer waarmee de uitbraak van het coronavirus moest worden platgeslagen. Of en hoe je die hamer hanteert, is een keuze. Wat sla je er buiten het virus mee kapot? Hoeveel isolement willen we accepteren in ruil voor onze gezondheid? Hoe hard sla je? Want met alle precisieslagen deze herfst, zou ik me ook een stoerdere klap kunnen voorstellen. En waar sla je dan precies, op de bibliotheek of op de sportschool? Juist nu we samen verantwoordelijkheid moeten nemen, is het gesprek over politieke keuzes essentieel. De motorolie van de democratie is debat, ook in crisistijden kunnen we niet zonder. Er is altijd een keuze.

COLUMNIST Dr. Wouter Beekers is directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

Verslag bestuurdersdag *'Tijd voor het midden'*

Bruggenbouwers en heilige woede

'Wij en zij'. Dat is de manier waarop steeds meer mensen denken. Het lijkt erop dat tegenstellingen en scheidslijnen in de samenleving sterker worden. Polarisation kan extreme gevolgen hebben: de Rwandese genocide (1994) is een gruwelijk voorbeeld van wat er kan gebeuren als je elkaar alleen als onderdeel van een groep ziet. Hoe kunnen we destructieve polarisation tegengaan en dus gaan 'de-polariseren'? Filosoof Bart Brandsma denkt daarover na en sprak hierover op de afgelopen bestuurdersdag van de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie. In dit artikel een verslag en reflectie op de bijdrage van Brandsma.

Door Hepke Deelstra

Wat is polarisatie? | Brandsma ziet wereldwijd polarisatie toenemen. Na de aanslagen op 11 september 2001 staan steeds vaker groepen tegenover elkaar. Hoe ga je als politicus om met thema's die sterk gepolariseerd zijn? Daarvoor is het eerst nodig te weten wat polarisatie is. Volgens Brandsma, is het 'wij-zij'-denken een gedachte- en taalconstructie. Een gedachte als: 'daar heb je weer zo'n...' laat dit zien. Je bent ook polariserend bezig als je het woord 'gelukszoeker' gebruikt om daarmee een vluchteling aan te duiden.

Polarisatie wordt vaak verward met het begrip crisis, aldus Brandsma. Bij polarisatie doen plaats en tijd er echter niet toe, terwijl er bij een crisis juist wel sprake is van plaats, tijd en probleemeigenaren. Een voorbeeld is de dood van George Floyd in de Verenigde Staten. De betrokkenen waren Floyd, de politie en de omstanders. Plaats en tijd zijn duidelijk. Dit thema werd later polariserend met de protestacties van BlackLivesMatter. Mensen zetten elkaar weg als 'racist' of 'oproerkraaiër', categorieën zonder een plaats en tijdsaanduiding.

Brandsma formuleert drie basiswetten over polarisatie:

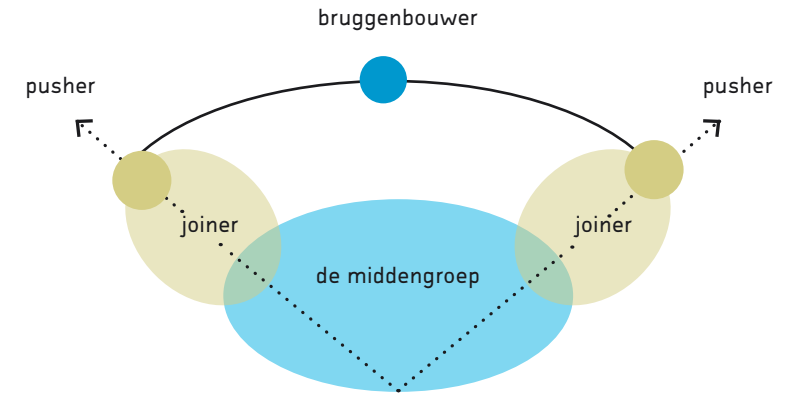
1. Polarisation is geen conflict, maar een gedachtenconstruct (waar we allemaal aan mee doen).
2. Polarisation heeft brandstof nodig. De ene pool zegt iets over de identiteit van de andere pool. Dit proces versterkt de tegenstelling.
3. Bij polarisation staat het gevoel centraal en niet de feiten. Een voorbeeld is het verhaal van Marianne Vaatstra: zij werd vermoord door een Nederlandse boer en toch blijven sommigen eraan vasthouden dat asielzoekers dat hebben gedaan.

De samenleving als spanningsveld | Voor politici is het interessant te kijken hoe polarisatie werkt in de samenleving. Volgens Brandsma zijn bij een maatschappelijk thema altijd verschillende groepen te onderscheiden. Er zijn de 'pushers' de 'joiners' en de 'middengroep', die allemaal met elkaar in verband staan en allemaal anders met het debat omgaan (zie het model van Brandsma op de volgende pagina).

Pushers zijn de aanjagers van polarisatie. Verwant aan deze *pushers* zijn de *joiners*. Dit zijn mensen die zeggen: 'ik ben het niet helemaal met hem [pusher] eens, maar hij heeft wel een punt.' De *joiners* claimen wat meer nuance en redelijkheid. Ten slotte is er de grote groep mensen die zich in het midden

AUTEUR
Hepke Deelstra is adviseur bij de Bestuursvereniging van de ChristenUnie en docent godsdienst en maatschappijleer. Eerder was hij betrokken bij de ChristenUnie als fractiemedewerker bij de Provinciale fractie in Fryslân en als general secretary bij ECPYouth.

begeeft. Het midden bestaat uit allerlei groepen:

- Onverschilligen
- Zeer betrokkenen;
- Beroepsneutralen: zij zijn beroepshalve 'verplicht' neutraal te zijn (bijv. politie en docenten);
- Bruggenbouwers;
- Zondebokken.

Hoe ziet Brandsma de rol van *pushers*? Het is gemakkelijk om een *pusher* te zijn, want je claimt voor 100% gelijk te hebben en niet 96% - dat voelt heerlijk. *Pushers* zijn nodig om iets te agenderen. Een *pusher* bij uitstek is vertrekkend VS-president Donald Trump, die vaak in tegenstellingen spreekt. Brandsma stelt dat een politicus op sommige thema's juist een *pusher* moet zijn, maar tegelijkertijd moet hij of zij niet vergeten om zo nu en dan het midden op te zoeken.

In Nederland wordt polderen, het met iedereen de dialoog aangaan, vaak als beste oplossing gezien, maar de dialoog voeren met *pushers* werkt vaak niet. Als de twee kampen tegenover elkaar staan, worden die kampen bij een

dialoog alleen maar bevestigd in hun frustraties naar elkaar. Bij toenemende polarisatie zal de *pusher* steeds extremer worden om op te blijven vallen.

Volgens Brandsma zijn bruggenbouwers vaak niet de oplossing om polariserende geluiden tegen te gaan. Bruggenbouwers proberen de twee groepen die tegenover elkaar staan bij elkaar te brengen. Dit doen ze door een tegengeluid te laten horen, waarmee ze andere brandstof aan het debat toevoegen. Zo ging een burgemeester het gesprek aan met voor- en tegenstanders van Zwarte Piet en probeerde zo de nuance op te zoeken. De burgemeester was naderhand erg teleurgesteld toen bleek dat de twee groepen toch actie gingen voeren, ondanks de onderlinge afspraak om dat niet te doen. De bruggenbouwer wordt niet altijd op prijs gesteld – al denkt hij vaak van wel, zo stelt Brandsma.

Bondgenoten-methodiek | Wij-zij-denken zorgt voor conflict en polarisatie, maar is tegelijkertijd onuitroeibaar en soms ook nuttig. Je afzetten tegen een

dictatuur kan bijvoorbeeld erg helpen om jouw doelen te bereiken. De lezing van Brandsma doet al snel denken aan populistische partijen en politici die met hun polemische uitspraken verwijdering veroorzaken en sturen op onrust. Tegelijkertijd appelleren ze aan gevoelens van veel kiezers. Ongenoegen dat vroeger leidde tot stakingen en protestmarsen, wordt nu continu via sociale media geventileerd. Trump strooit bijvoorbeeld op Twitter met polemisch taalgebruik en maakt daarmee veel thema's zwart-wit.

Met de opkomst van sociale media verlaten veel mensen gemakkelijk de middenpositie. Vlogger Famke Louise kan hierdoor binnen luttele minuten wereldkundig maken dat zij tegen de overheidsmaatregelen is door de hastag: #ikdoenietmeer. Als je als politicus niet mee wilt in zowel de groep 'ik doe wel mee', als in de groep 'ik doe niet meer mee', kom je in een middenpositie terecht, die ook onveilig kan zijn. Het gevaar dreigt dat je hierdoor zelf een zondebok wordt, omdat je geen kamp kiest. Van beide kampen moeten de mensen het ontgelden die zich niet uitspreken. De cruciale vraag is dan ook of het met alle sociale media-'geweld' überhaupt nog mogelijk is om tegengas te bieden aan het wij-zij-denken. Kun je, kortom, ook depolariseren wanneer dat nodig is? En hoe dan?

Dit doe je door mensen die in het midden staan en de toon willen veranderen op te zoeken en bij elkaar te brengen. Brandsma noemt dit de 'bondgenoten-methodiek'. Het beginpunt voor het depolariseren is duidelijk krijgen wat het vraagstuk is. Om erachter te komen welk vraagstuk bij de ander leeft, is het nodig om de ander te begrijpen. Daarvoor moet

je luisteren. Vertel niet gelijk jouw visie maar probeer helder te krijgen wat de ander wil. Zodra duidelijk is welke verlangens er bij de ander leeft, kun je dat verlangen vertalen naar een algemeen vraagstuk. Bij het formuleren van het vraagstuk zijn vier zaken van belang:

1. Wat is mijn doelgroep?
2. Wat is exact het vraagstuk?
3. Welke posities zijn er bij dit vraagstuk?
4. Welke toon moet ik aanslaan?

Zodra antwoord is gevonden op de bovenstaande vragen, kun je op zoek gaan naar een bondgenoot, aldus Brandsma. De polen (oftewel de *pushers*) kunnen worden afgestreept. Zij hebben geen behoefte aan een ander geluid en willen al helemaal niet water bij de wijn doen als het gaat om hun visie. Het doel is niet proberen de polen te bestrijden en uitleggen waarom zij het niet bij het rechte eind hebben. Een veel effectievere methode is het versterken van het midden. Je past je doelgroep aan. Deze aanpak vergt wel doorzettingsvermogen en geloof, want, in Brandsma's woorden: "Je wordt niet gezien, krijgt geen Nobelprijs, en verandering kost tijd". Bovendien kan het erg lastig zijn om te bepalen wie de influencer 'in het midden' is.

Hoopvol realistisch | Tijdens het luisteren van het betoog van Brandsma kan de moedeloosheid toeslaan. Gelukkig zijn er genoeg voorbeelden van situaties waarbij polarisatie nuttig is of het tij wel kan worden gekeerd. De situatie in Wit-Rusland laat zien dat het wij-zij denken samenbindend kan werken. Mensen van verschillende pluimage weten elkaar te vinden in hun afkeer tegen de huidige

machthebber van het land, president Loekasjenko. Ook in eigen land zijn er hoopvolle voorbeelden. De Black Lives Matter-protesten zijn bijvoorbeeld in Nederland niet geëscaleerd, zoals in de Verenigde Staten. Simone Kennedy, ChristenUnie fractievoorzitter in Amersfoort, deelde een hoopvol verhaal: de rellen die een tijdje geleden in Utrecht plaatsvonden zijn niet overgeslagen naar Amersfoort, terwijl dit wel dreigde te gebeuren.² Door een andere toon aan te slaan en influencers in het midden te bereiken, liep het niet uit de hand.

Een belangrijke voorwaarde om de oplossing te zien en medestanders te verkrijgen voor jouw zaak, is door zelf het midden te zoeken. De persoon die in het midden staat, is empathisch en zegt bijvoorbeeld: 'ik heb verhalen gehoord, waardoor ik anders over het onderwerp ben gaan denken.' Als je hiertoe in staat bent, kun je het midden mobiliseren en een passend tegengeluid bieden.

En de ChristenUnie? | Brandsma's bijdrage nodigt uit tot reflectie. Waar staat de ChristenUnie in tijden van polarisatie? Jezus navolgen betekent dienstbaar zijn

en ieder mens zien als schepsel van God. Uitspraken als 'oordeel niet' en 'heb uw vijanden lief' moedigen mildheid aan. 'Het midden' is dan ook een plaats waar veel christen zich wel thuis voelen. Het risico daarin is dat het midden wel erg comfortabel kan zijn. Zijn we nog wel genoeg in staat om 'geheel anders' te zijn, zoals het evangelie ons vraagt? In hoeverre durven wij ook in de politiek radicaal anders te zijn? We moeten bij de ChristenUnie niet uitsluitend bruggenbouwers willen zijn of vooral zoeken naar acceptatie. Niet voor niets zegt Jezus: 'heb uw naast lief als uzelf, maar God boven alles.'³

Het blijft dus zaak om dicht bij ons geloof te blijven. Onze eigen politieke agenda moet leidend zijn, boven het verbinden van uitersten in de maatschappij. Als partij neemt de ChristenUnie haar verantwoordelijkheid, maar dat betekent niet dat de partij haar eigen principes moet verzaken. We moeten aandacht blijven hebben voor wat echt telt. We moeten zorg voor elkaar hebben. Aan het einde van de bijeenkomst formuleerde Gert Jan Segers het treffend: "verlies niet de heilige woede die ook nodig is in de politiek."

Bart Brandsma
Polarisatie. Inzicht in de dynamiek van wij-zij denken
BB in Media, 2006 | 124 pagina's

In 2021 verschijnt bij Boom Uitgevers een geüpdatete uitgave onder de titel *Polarisatie. Inzicht en leiderschap in tijden van wij-zij-denken*.

Ja.

Alle partijen maken zich op voor de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2021: kandidatenlijsten, verkiezingsprogramma's, campagnes. Zo ook de ChristenUnie. De vraag die daarbij opkomt is: wat hebben we bereikt in de afgelopen vier jaar en wat willen wij de komende vier jaar nog meer bereiken? Op welke wijze willen we dit bereiken? Laat ik voorop stellen dat ik van mening ben dat we dat moeten doen door trouw te blijven aan onze idealen. Door te laten zien waar de ChristenUnie voor staat en door te proberen vanuit die idealen Nederland een beetje beter te maken, stapje voor stapje. **Het zou mooi zijn als de ChristenUnie ook de komende vier jaar opnieuw deel uitmaakt van de coalitie.**

Door een plek in de coalitie mogen we getuigen waar we voor staan en we krijgen daar een groter podium dan we ooit zullen hebben. We mogen vanuit Gods woord werken en het 'zoutend zout' zijn, vanuit een opdracht die Jezus ons zelf heeft gegeven. Wij mogen opkomen voor mensen die kwetsbaar zijn, Zijn schepping en Zijn woord. Natuurlijk zijn er ook zaken die voor ons moeilijk te verteren zijn, maar ik ben ervan overtuigd dat zonder de ChristenUnie er vergaande besluiten zouden zijn genomen die niet goed zijn voor Nederland.

Wij leven in een verdeelde en verweesde samenleving. Tegenstellingen worden uitvergroot en groepen staan tegenover elkaar. Er is sprake van ongelijkheid en tegelijk wordt er schamper gedaan over normen, waarden, tradities en geloof. Als christen kunnen we daar onze ogen niet voor sluiten en moeten we waar mogelijk – maar niet tegen elke prijs – onze verantwoordelijkheid nemen. Als christenen zijn we niet links of rechts, maar verbindend. Met oog voor de problemen die er zijn, kunnen wij het verschil maken.

Op welke plek kunnen wij onze idealen verwezenlijken? Is dat als kleine partij roepend aan de zijkant van de politieke arena? Nee, dat is midden in die politieke arena, vanuit de zelfbewuste opvatting dat wat wij willen ook echt goed is voor Nederland. De afgelopen vier jaar hebben wij meer dan 169 concrete resultaten geboekt. Dat is uniek voor een partij met slechts vijf zetels. Dergelijke resultaten behaal je nooit in de oppositie. Laten we dan, als God het ons geeft, ook de komende vier jaar die 'Gideonsbende' zijn die niet kan worden genegeerd.

AUTEUR Harold Hofstra, gedeputeerde in Flevoland.

Maar.

Ik was al niet enthousiast toen de ChristenUnie in 2017 besloot deel te nemen aan de huidige regering. **Wat mij betreft gaat de ChristenUnie niet nog een keer in de coalitie.** Voor een kleine partij als de onze levert het te weinig op en kost het te veel.

Natuurlijk, de ChristenUnie is een partij die verantwoordelijkheid nemen niet uit de weg gaat. Terecht niet. Toen de onderhandelingen met GroenLinks strandden op het vluchtelingenbeleid, bleef de ChristenUnie als enige aanvaardbare coalitiepartij over. Maar dachten we binnen de ChristenUnie nu zoveel anders over het vluchtelingenprobleem? Is juist dat onderwerp de afgelopen jaren niet steeds het onderwerp geweest waarbij onze christelijke uitgangspunten grotendeels moesten wijken voor het compromis? En dan vaak een compromis waarbij VVD en CDA veel meer hun zin kregen dan ChristenUnie en D66?

De ChristenUnie heeft vijf zetels in de Tweede Kamer en we behoren daarmee tot de kleinere fracties. En hoewel we vanwege onze regeringsdeelname wellicht meer invloed hebben dan als we buiten de coalitie gebleven waren, toch is het onvermijdelijk dat de partij binnen het kabinet als kleinste speler het minst een stempel op het beleid kan drukken.

Dat geldt bijvoorbeeld voor onderwerpen als de kringlooplandbouw, de stikstofcrisis en het gezondheidspreventieplan. En, waarom kreeg Minister Schouten niet de portefeuille die we als ChristenUnie graag hadden gewild, Sociale Zaken en Werkgelegenheid? Dat was toch omdat we met vijf zetels in de Tweede Kamer veruit de kleinste partner waren. Het wordt er, als de peilingen uitkomen, met een nog grotere VVD vast niet beter op, ook niet als we nog een of twee zetels winnen.

De invloed van de ChristenUnie op het kabinetsbeleid is mijns inziens te klein en zal dat blijven. Te veel van het partijprogramma zal niet gerealiseerd kunnen worden.

Ik breng de positie van de ChristenUnie tijdens het vorige (VVD/PvdA) kabinet in herinnering. De ChristenUnie zat in de oppositie, maar wel in een sleutelrol omdat het kabinet niet automatisch op een meerderheid kon rekenen. Onze steun was op diverse dossiers hard nodig. Ik meen dat onze invloed toen *de facto* groter was dan nu en het ging niet ten koste van datgene waar de partij altijd pal voor wil staan. De rol van positieve oppositiepartij past ons beter.

AUTEUR Henk Baas, oud-gedeputeerde provincie Drenthe

Podcastserie: *Een goed verhaal*

Welke weg moet de ChristenUnie inslaan in de komende jaren? Wat moet het verhaal van de ChristenUnie zijn op het gebied van bijvoorbeeld migratie, identiteit en maakbaarheidsdenken? In de gesprekken in onze podcastserie *Een goed verhaal* gaan we daarnaar op zoek. Presentator Folkert Rinkema gaat in gesprek met christelijke denkers over actuele politieke thema's, om zo samen tot een goed verhaal voor de ChristenUnie te komen.

Een goed verhaal is een podcastserie die moeilijke vragen en andere denkrichtingen niet uit de weg gaat. Vanuit die verschillende richtingen, met een open blik op de lastige vragen, zoeken we naar het goede voor de samenleving, naar een goed politiek verhaal voor de toekomst. Dat doen we steeds met twee tafelgasten. Eerdere gasten waren bijvoorbeeld Rikko Voorberg, Samuel Lee en Carla Dik-Faber.

Neem deel aan het gesprek

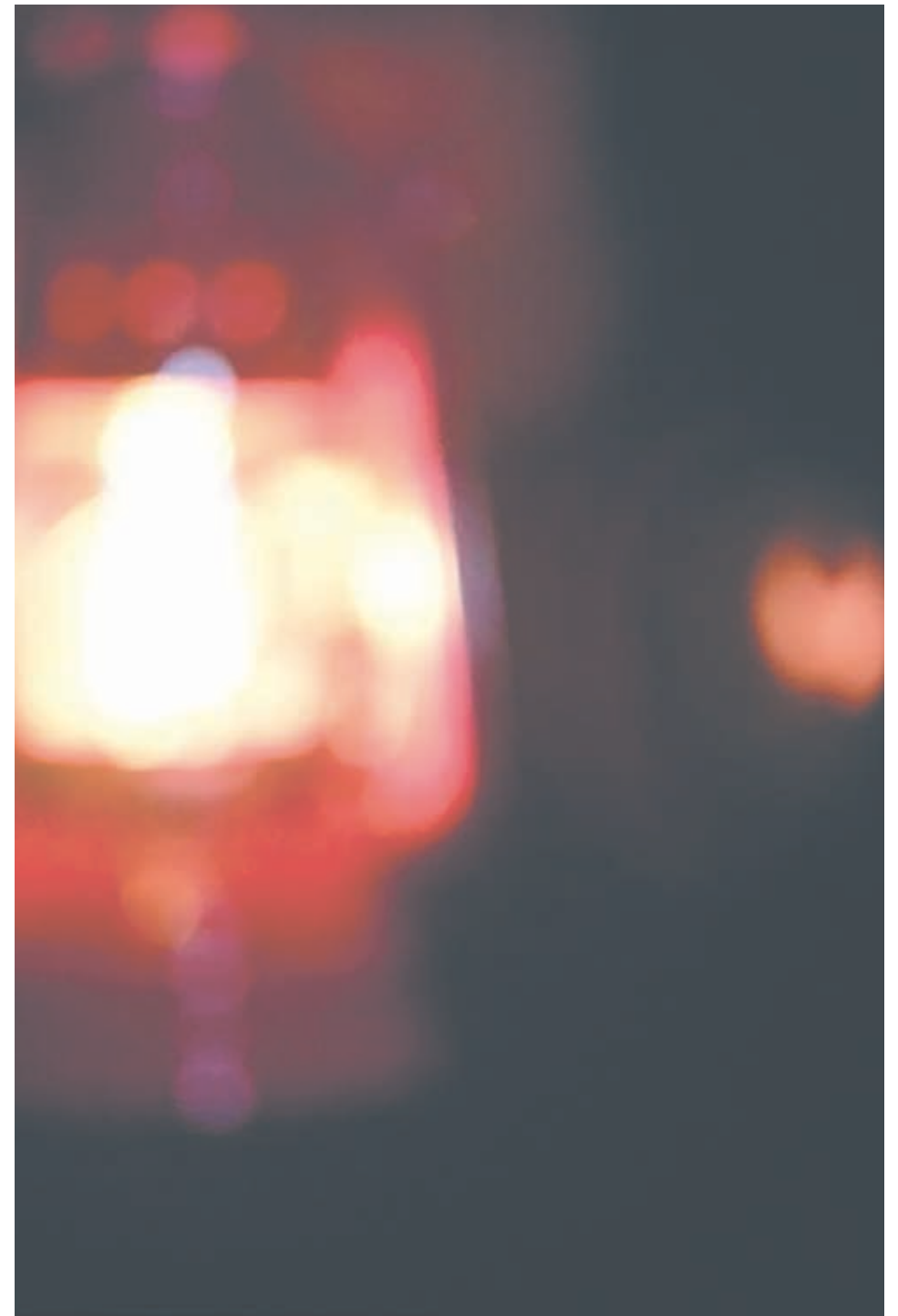
We hechten aan het gesprek over politiek en maatschappij met u als donateur. Nu dat niet kan via debatten, tijdens congressen en symposia, doen we dat graag via deze podcastserie. Via een livestream kunt u de uitzending volgen. Stel uw vragen via de chat bij de livestream of via Whatsapp (06-82275678). Een selectie van de vragen leggen wij tijdens de uitzending voor aan de tafelgasten. We kijken er naar uit op deze manier weer met u in gesprek te zijn!

Podcast

Wilt u het gesprek nog eens naluisteren, of luistert u het liever als podcast? Dat kan! Een goed verhaal is beschikbaar via uw favoriete podcastaanbieder (Spotify, Google Podcasts, Apple Podcasts en Pocket Casts).

Informatie

Kijk voor meer informatie en data van nieuwe uitzendingen op wi.christenunie.nl/eengoedverhaal.

Noten.

p 4-5

1. R. van Putten, *De ban van beheersing. Naar een reflexieve bestuurskunde* (Amsterdam, Boombestuurkunde, 2020).
2. S. Cherry, *Barefoot Disciple, Walking the Way of Passionate Humility. The Archbishop of Canterbury's Lent Book* (Bloombury Publishing, London 2010).

p 6-10

1. Aurelius Augustinus, *De civitate Dei*, IV,4.
2. Roel Bekker, *Dat had niet zo gemoeten* (Boom, Amsterdam, 2020), 18, 352.
3. Roel Bekker, *Dat had niet zo gemoeten* (Boom, Amsterdam, 2020), 101.
4. Don Ceder, (21 november 2019). 'De kinderopvangtoeslag affaire: het recht van de sterkste?', *Evangelische Omroep*, Nieuw Licht. Website geraadpleegd op 3-11-2020. <https://nieuwlicht.eo.nl/artikelen/2019/11/de-kinderopvangtoeslagaffaire-het-recht-van-de-sterkste>.
5. Nu parlementair onderzoek ingesteld.
6. Danielle Goudriaan, (3 maart 2020). 'Nederland is een beetje corrupt en glijdt verder af', *NRC Handelsblad*.
7. Lezing van Pieter Omtzigt voor Stichting Sociale Christendemocratie. P. Omtzigt (2 oktober 2020). 'De onbetrouwbare overheid'. <https://socialechristendemocratie.nl/2020/10/02/de-onbetrouwbare-overheid/>. [geraadpleegd op 3 november 2020].
8. Algemene Rekenkamer, (2014). *Staat van de Rijksverantwoording 2013. Rijksbrede resultaten en thema's verantwoordingsonderzoek 2013.*, 26.
9. De Raad van State maakt er gelijk een begrotingsdebat van met de oproep dat er wel middelen nodig zijn en dat de toewijzing daarvan "vooraf aan de regulier afweging van bestedingen het publieke domein". Volgens mij is dat fundamenteeler dan dat een onderdeel van de rechtspraak dat om meer middelen voor de rechtsspraak vraagt.
10. Paul Frissen, *De fatale staat. Over de politiek noodzakelijke verzoening met tragiek* (Amsterdam, Van Genneep, 2013), 221.

p 18-23

1. Mede gebaseerd op mijn proefschrift *De ban van beheersing* (Amsterdam, Boombestuurkunde 2020) en geïnspireerd door Ronald van Steden, 'Blinds Spots in Public Ethics and Integrity Research', *Public Integrity* 22(3) (2020), 236-244.
2. Term 'vacante verantwoordelijkheid' is van Mathilde Oosterhuis-Blok in *Marktwerking en publieke belangen* (proefschrift TU Kampen, 2020).
3. André Rouvoet, *Reformatiorische staatsvisie* (WI RPF, 1992); Nicolas Wolterstorff *The Mighty and the Almighty* (Cambridge, Cambridge University Press, 2012); Robert van Putten, 'Begrensd autoriteit: Wolterstorff over de staat', in *Denken om shalom* (Amsterdam, Buijten & Schipperheijn, 2017), 73-87.
4. Marc de Vries & Henk Jochemsen (red.) *The Normative Nature of Social Practices and Ethics in Professional Environments* (IGI Global, 2019); Hans Boutellier, 'Immanent verbonden', in *Ontzuilde bezieling* (Amsterdam, Boombestuurkunde, 2016), 125-132; Terry L. Cooper, 'Hierarchy, Virtue, and the Practice of Public Administration', *Public Administration Review*, 1987, 320-328.
5. Aurelius Augustinus, *De stad van God*; André Rouvoet, *Macht dienstbaar aan gerechtigheid* (Groenlezing WI ChristenUnie, 2009).
6. Nigel Wright, 'government as an ambiguous power' in *God and government* (Theos, 2009), 16-39.
7. Marcel Becker, *Bestuurlijke ethiek* (Assen, Van Gorcum, 2007).
8. Paul van Tongeren, *Leven is een kunst* (Utrecht, Klement, 2013).
9. Paul Frissen, *Gevaar verplicht* (Amsterdam, Van Genneep, 2009).
10. Zie mijn proefschrift *De ban van beheersing* (Amsterdam, Boombestuurkunde 2020) en het interview 'Balanceren tussen vrijheid en beheersing' in *Groen* 4(3).
11. Richard Sennett, *De ambachtsman* (Amsterdam, Meulenhoff, 2008).
12. Jan van der Stoep, *Spitten en niet moe worden* (Lectorale rede CHE, 2019), 12.
13. Bijv. Paul 't Hart, *Ambtelijk vakmanschap 3.0* (NSOB, 2014); Gabriel van den Brink & Thijs Jansen, *Ambtelijk vakmanschap en moreel gezag* (Beroepseer, 2016).
14. Bijv. Kim Putteren en Feike Sijbesma, 'Nieuw sociaal contract nodig', *Nederlands Dagblad*, 6 januari 2020.
15. Roel Kuiper, *Moreel kapitaal* (Amsterdam, Buijten & Schipperheijn, 2009), 172.
16. Johan van der Hoeven, *De aantrekkingskracht van het midden* (Kampen, Kok Agora, 1994).

p 24-29

1. Hannah Arendt, *De menselijke conditie* (Amsterdam, Boom, 2017).
2. Desmond Tutu, *No Future without Forgiveness* (New York, Doubleday, 1999).
3. Nicholas Wolterstorff, *Justice in Love* (Cambridge, Eerdmans Publishing, 2011).
4. Robert van Putten, 'Begrensd autoriteit. Wolterstorff over de staat', in: *Denken om Shalom* (Amsterdam, Buijten en Schipperheijn, 2017).

p 30-31

1. Een MKB-ondernemer met een bedrijf met tien medewerkers heeft een omzet van € 700.000 per jaar. Die tien medewerkers ontvangen gemiddeld bruto € 50.000 aan salaris. Van die € 50.000 aan salaris gaat er ca € 30.000 naar de medewerker en zijn gezin. Ongeveer € 20.000 gaat per medewerker naar de overheid in de vorm van belastingen en premies. Dat is een bijdrage van € 200.000 aan de overheid en € 300.000 voor de gezinnen. En als het bedrijf winst maakt, gemiddeld is dat 4 à 5% van de omzet, is dat in dit geval ca 35.000 euro. Daarvan gaat er zo'n 25% naar de belasting.
2. Zie ook discussiedocument *Nederland heeft één overheid nodig* van de Studiegroep Interbestuurlijke en Financiële Verhoudingen (8 april 2020).

p 32-34

1. Frank Galesloot. "De verhouding van de rekenkamer t.o.v. de interne organisatie": <https://www.nvrr.nl/blog/82321/De-verhouding-van-de-rekenkamer-t.o.v.-de-interne-organisatie-door-Frank-Galesloot>. [geraadpleegd op 18 november 2020].
2. Marije van den Berg en Vincent Stipdonk. "Voorbij het rondje onderwerpen. Rekenkamerkompas." (geen datum) <https://www.nvrr.nl/praktijk5>. [geraadpleegd op 18 november 2020].
3. De Rekenkamer Doetinchem nam in het onderzoek naar burger- en overheidsparticipatie groepen betrokken burgers mee door middel van interviews.
4. Rekenkamer Utrecht. *Opvolgsonderzoek Rekenkamerrapporten 2014-2018.*, 18.

p 46-47

1. De theorie is dat door uitvoeringsorganisatie op meer afstand van de politiek te plaatsen, zij efficiënter kunnen werken met minder politieke bemoeienis. Daar staat tegenover dat de dienst zelf meer verantwoordelijk is voor haar dienstverlening en de politieke bestuurder minder risicoaansprakelijkheid heeft. Zo kan de politiek op hoofdlijnen sturen, zonder te verzanden in uitvoeringsdetails – sturen in plaats van roeien. De praktijk is echter weerbarstig.
2. Zie het proefschrift *Great Expectations of Autonomous Agencies* (2016) van Sjors Overman.
3. Van Thiel (2020: 43). Maar zie ook het politieke handwerk van Pieter Omtzigt (CDA) en Renske Leijten (SP) in het controleren van de Belastingdienst inzake de toeslagenaffaire.
4. Zie bijvoorbeeld het recente rapport 'Werk aan Uitvoering' (2020) van ABDTOPConsult.

p 56-60

1. Een voorbeeld is het Franse éco-village de Pourgues in Ariège waar de waarden van vrijheid, gelijkheid, verantwoordelijkheid, eerbied voor het leven en de natuur hoog in het vaandel staan. Zie <http://www.villagedepourgues.coop/notre-philosophie>. [geraadpleegd op 10 november 2020]. In andere landen (zoals in Latijns Amerikaanse landen en Zuid Europese landen) is er iets minder nadruk op individuele vrijheid en veel meer nadruk op solidariteit.
2. Zie ook het interview met geriater Rudi Westendorp waarin hij het Nederlandse individualisme als de oorzaak van de crisis in Nederland ziet. 'Het is de volksaard die bepaalt of je door het virus wordt weggeblazen of niet', *De Volkskrant*, 16 oktober 2020.
3. Piet de Rooy, 'Weer is het populisme het antwoord op een dwalende tijd', *NRC Handelsblad*, 21 augustus 2020.
4. zie: <https://kennisopenbaarbestuur.nl/media/254156/gedeelde-waarden-en-een-weerbare-democratie.pdf>. [geraadpleegd op 10 november 2020].
5. Zie: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/11/29/voorstel-van-wet-in-verband-met-verduidelijking-van-de-burgerschapsopdracht-aan-scholen-in-het-funderend-onderwijs>. [geraadpleegd op 10 november 2020].
6. Paul Frissen, 'Het coronacrisis kan heel ingrijpende sociale repercussies krijgen', *De Volkskrant*, 20 maart 2020.
7. Jacques Maritain, *Christianity and Democracy and The Rights of Man and Natural Law* (San Francisco, Ignatius Press, 1968), p. 56.

p 62-67

1. Met het woord 'influencers' worden mensen met invloed bedoeld en niet alleen de Youtubers of Instagrammers.
2. NOS. 'Burgemeester Utrecht: rellen aangejaagd door vloggers', 26 augustus 2020.
3. Mattheüs 22:34-40.

p 68

1. Resultaten.christenunie.nl. [geraadpleegd op 27 november 2020].

Colofon.

Groen, studie- en opinieblad van de ChristenUnie.
Jaargang 4, nr. 4, december 2020.
Oplage: 5.200 | ISSN: 1568-5845

Groen is een publicatie van het Wetenschappelijk Instituut (de mr. G. Groen van Prinsterer-stichting) en de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie. *Groen* wordt toegezonden aan alle donateurs van het Wetenschappelijk Instituut, aan alle bestuurders van de ChristenUnie en aan losse abonnees.

Meer informatie over abonnement of donateurschap via: wi.christenunie.nl.

Groen verschijnt 4 keer per jaar.
Deadline kopij volgend nummer: 5 januari 2021.
Neem voor een bijdrage contact op met de redactie via redactiegroen@christenunie.nl.

Donateurschap WI per 01-01-2020:
€ 36,00* per jaar. T/m 26 jaar € 20,00.*
Donateur WI (kwartaalbetaling)
€ 9,00 mogelijk met aut. incasso.
*Bij aut. incasso, anders € 2,50 toeslag

Redactie

Esther Paul-Jonker (hoofdredacteur)
Addy Plieger (namens Bestuurdersvereniging)
Mirjam Kosten (eindredacteur)
Reinier Koppelaar
Steven Datema (namens de Tweede Kamerfractie)
Laurens Wijmenga (WI)

Vormgeving

Frivista | create, communicate, activate | Utrecht

Fotografie

Folkert Rinkema | folkertrinkema.com

Druk

Drukkerij Kempers BV | Aalten

Uitgave, redactie en administratie

Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting
WI van de ChristenUnie

Legaten

Gedenkt u het WI testamentair dan luidt de tenaamstelling: Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, 'Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting' Amersfoort.
KvK dossiernr. 32084387.

Postbus 439, 3800 AK Amersfoort
Telefoon: 033 - 422 69 60
Email: redactiegroen@christenunie.nl
wi.christenunie.nl
bestuurders.christenunie.nl

Mocht u de toezending van *Groen* of uw donateurschap willen opzeggen, doe dit dan schriftelijk voor 1 januari 2020 (per post of via ledenadministratie@christenunie.nl).

© ChristenUnie 2020. Overname van artikelen en/of illustraties uitsluitend na toestemming van de redactie.

Groen is een uitgave van

wi Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

“Ze snapten niet dat ze een schakel
in een ontsporend proces waren door even niet kritisch
te zijn en niet ingewikkeld te doen.”